

T. 1545

**INTERRELACIÓ DE LES ESTRUCTURES
COMERCIALS PROTOHISTÒRIQUES A L'ÀREA
DEL MEDITERRANI CENTRE-OCCIDENTAL. DOS
CASOS D'ESTUDI: ETRÚRIA I IBÈRIA.**

Tesi de Llicenciatura
Maria del Mar Castellanos Roca

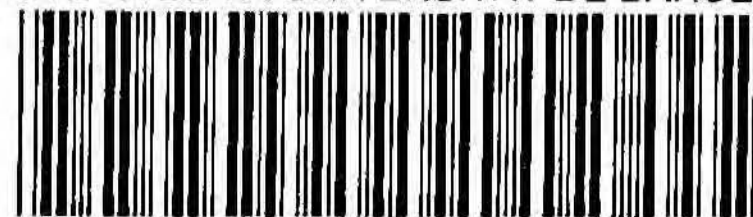
X 11.25222

Dirigida per: Dra. Glòria Munilla Cabrillana

Glòria Munilla

Universitat de Barcelona
Facultat d'Història i Geografia. Departament de Prehistòria, Història Antiga i
Arqueologia.
Barcelona, setembre de 1995

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

0701226632

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ	7
CAPÍTOL I : EL LLEVANT PENINSULAR I LES INFLUÈNCIES ITÀLIQUES DEL BRONZE FINAL/PRIMERA EDAT DEL FERRO	12
1. Espasa de bronze (Bétera, València)	13
2. La Península Itàlica al segle VIII aC.....	14
3. El País Valencià al segle VIII aC.....	16
3.1. Els Camps d'Urnes al Llevant peninsular	16
3.2. Les relacions entre la Península Ibèrica i el Mediterrani central	17
4. L'espasa de Bétera en el seu possible context històric	19
CAPÍTOL II: ELS PRIMERS TESTIMONIS DE MATERIAL ETRUSC ...	22
1. El material etrusc de la zona de l'Ebre	23
1.1. El poblat de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià).....	23
1.1.1. Fragment de càntar de bucchero nero	23
1.1.2. Fragment d'una vora.....	24
1.1.3. Fragments informes de bucchero	24
1.1.4. Fragments d'una copa de bucchero	25
1.1.5. Fragment d'una copa de bucchero	26
1.1.6. La Moleta del Remei en la seva primera fase d'ocupació	26
1.2. Mas de Mussols (La Palma, Tortosa)	27
1.2.1. Aríbal globular	27
1.2.2. La necròpoli de Mas de Mussols	28
1.3. Poblat de La Gessera (Caseres, Terra Alta, Tarragona).....	29
1.3.1. Copa de bucchero nero	29
1.3.2 El poblat de La Gessera i el seu entorn	31
2. El material etrusc del País Valencià	32
2.1. El Cabanyal-Malvarrosa (València).....	32
2.2. Els Tossalets (Alcalà de Xivert).....	33
2.2.1. Fragment de bucchero nero	33
2.2.2. El jaciment	33
3. El material etrusc d'Eivissa	34
3.1. Les troballes etrusques de Puig des Molins	34
3.1.1. Aríbal ovoidal.....	34
3.1.2. Càntar de bucchero nero.....	34
3.2. La necròpoli de Puig des Molins.....	36
4. El material etrusc de l'Empordà.....	37
4.1. La Fonollera (Torroella de Montgrí, Empordà)	37
4.1.1. Fragment de càntar de bucchero nero	37
4.1.2. El jaciment	37
4.2. El material etrusc d'Ullastret/Illa d'en Reixac	38
4.2.1. Troços d'ansa d'àmfora	38
4.2.2. El jaciment	38
4.3. El material etrusc de la Palaiàpolis d'Empúries	39
4.3.1. Estudi del material.....	39
4.3.2. La Palaiàpolis	40
4.4. El material de la necròpoli El Portitxol	40
4.4.1. Aríbal globular	40

4.4.2. Alabastre	41
4.4.3. Aríbal piriforme	42
4.4.4. Aríbal piriforme i boca discoidal	43
4.4.5. Aríbal mixte	44
4.4.6. La necròpoli El Portitxol	45
4.5. Material procedent d'Empúries de localització indeterminada	45
5. El comerç etrusc de finals del segle VII/inicis del VI aC	47
5.1. Societat i producció	47
5.2. Comerç etrusc al sud de la Gàl·lia	49
5.3. El comerç etrusc amb el món fenici	51
6. Els fenicis al Mediterrani occidental	53
6.1. La fundació d'Eivissa	53
6.2. El comerç fenici a la costa catalana	54
7. Els grecs al Mediterrani occidental	59
7.1. La fundació d'Empúries	59
7.2. Comerç grec i material etrusc al sud de la Península Ibèrica.....	60
8. Les primeres importacions etrusques en el seu context històric	61

CAPÍTOL III: LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DE PLE SEGLE VI

A.C.	64
1. El jaciment d'Ullastret/Puig de Sant Andreu (Baix Empordà)	65
1.1. Les importacions etrusques de la troballa tancada	65
1.1.1. <i>Copa antropopròsopa</i>	65
1.1.2. <i>Àmfora etrusca</i>	66
1.1.3. <i>Càntar de bucchero nero</i>	67
1.2. La troballa tancada.....	68
1.3. Altres troballes etrusques	69
1.4. El jaciment del Puig de Sant Andreu	70
2. El jaciment d'Ullastret/Illa d'en Reixac (Empordà)	70
2.1. les troballes etrusques.....	70
2.2. El jaciment.....	71
3. La necròpoli de la muralla nord-est a Empúries	72
3.1. Les troballes etrusques.....	72
3.1.1. <i>Incineració n° 4: càntar de bucchero nero</i>	72
3.1.2. <i>Incineració n° 7: oenochoe de boca trilobada</i>	73
3.1.3. <i>Incineració n° 9: kylix etrusco-corinti</i>	74
3.1.4. <i>Incineració n° 13: dos càntars de bucchero nero</i>	75
3.1.5. <i>Incineració n° 15: fragment d'un oenochoe de bucchero nero</i>	77
3.1.6. <i>Incineració n° 16: fíbula de bronze</i>	77
3.2. La necròpoli de la Muralla Nord-Est	79
4. La Neàpolis d'Empúries (Empordà)	80
4.1. El material etrusc	80
4.2. La fundació de la Neàpolis	81
5. Mas Castellar de Pontós (Empordà)	81
6. Material etrusc d'Empúries de localització indeterminada	82
7. El material etrusc localitzat en el país Valencià	82
7.1. Els Barrancs (Penyíscola, Baix Maestrat, Castelló).....	82
7.2. Retrobament de la costa alacantina	83
8. El Mediterrani centre-occidental al segle VI aC	83
8.1. La situació a Etrúria	83
8.2. El comerç en el Mediterrani occidental	84
8.3. L'òrbita d'influència cartaginesa.....	86
9. El comerç emporità al segle VI aC	87
10. Les importacions etrusques del segle VI aC en el seu context històric	90

CAPÍTOL IV: LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DEL SEGLE V

A.C.	93
1. Les importacions etrusques de l'Empordà	94
1.1. El material etrusc de la Neàpolis d'Empúries	94
1.2. La Neàpolis al final del segle VI i al segle V aC.	95
1.3. L'àmfora etrusca del Cap de Creus	96
1.4. Fragments d'àmfora etrusca procedents de Roses	96
1.5. El primer establiment a Roses	97
1.6. Les importacions etrusques d'Ullastret	97
1.6.1. <i>Fragments d'àmfora</i>	97
1.6.2. <i>Aplic de stamnos-sítula de bronze</i>	98
1.7. Ullastret al segle V aC	100
2. Les importacions etrusques del País Valencià	101
2.1. El Vilarroig (La Jana, Castelló)	101
2.2. El Cabanyal-Malvarrosa (València)	102
3. El material etrusc d'Eivissa	105
3.1. Placa rectangular d'os	105
3.2. La necròpoli de Puig des Molins	106
4. Les importacions etrusques d'Empúries de localització desconeguda	108
4.1. Figureta de bronze	108
4.2. Fragment d'un figura femenina de bronze	109
4.3. Core de bronze	110
4.4. Lleó etrusc de bronze	111
4.5. Bronze amb cap de lleó	113
5. Etrúria al segle V aC	115
5.1. La situació interna	115
5.2. El comerç etrusc en el Tirrè	116
5.3. El decliu del segle V aC	117
6. La política comercial d'Empúries al segle V aC	118
6.1. La ciutat i la seva àrea d'influència	118
6.2. El comerç grec en la costa est i sud ibèrica	120
6.3. La relació d'Empúries amb el Mediterrani central	122
7. El paper de l'Eivissa púnica al segle V aC	124
7.1. La situació interna	124
7.2. El comerç marítim	125
8. Les importacions etrusques del segle V aC en el seu probable context històric	126

CAPÍTOL V: LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DELS SEGLES

IV/III A.C.	129
1. Les importacions etrusques d'Empúries de localització desconeguda	130
1.1. <i>Skyphos</i> -cratera	130
1.2. Fragment d'un plat de figures rojes	131
1.3. Mirall etrusc	132
1.4. Empúries als segles IV/III aC	135
2. Les importacions etrusques de Roses	136
2.1. Fragment de tapadora de figures rojes	136
2.2. Fragment de <i>skyphos</i> sobrepintat	136
2.3. Fragment de <i>skyphos</i> sobrepintat	137
2.4. Roses als segles IV/III aC	138
3. Les importacions etrusques d'Ullastret	139
3.1. <i>Oenochoe</i> sobrepintat	139
3.2. Ullastret als segles IV/III aC	140
4. Les importacions etrusques del derelict de Les Sorres (Gavà, Baix Llobregat)	141
4.1. Casc llis de bronze	141
4.2. Casc de bronze	142
4.3. El derelict de Les Sorres VIII	143

5. Les influències etrusques de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer, Tèrmens, La Noguera, Lleida)	145
5.1. Aplic de sítula	145
5.2. El jaciment de La Pedrera.....	147
6. Les influències etrusques del poblat de Covalta (València).....	148
6.1. Aplic de sítula	148
6.2. El poblat de Covalta	149
7. Etrúria als segles IV/III aC.....	150
7.1. La situació interna	150
7.2. Les relacions exteriors	150
8. Eivissa als segles IV/III aC.	153
8.1. La situació interna	153
8.2. El comerç marítim	154
9. La influència emporitana en el territori peninsular.....	156
10. Les importacions etrusques dels segles IV/III aC en el seu probable context històric	161
CONCLUSIONS.....	164
BIBLIOGRAFIA	168
LÀMINES.....	198

INTRODUCCIÓ

La qüestió de les relacions entre Etrúria i la Península Ibèrica ha estat i és objecte d'interès per part de nombrosos investigadors centrats en tot el que envolta la cultura ibèrica. En diferents treballs, E. Llobregat i J. Gran-Aymerich¹ han establert una síntesi de l'evolució de les idees sobre el tema, partint de les teories panetrusquistes de A. Schulten, passant per la individualització d'influències artístiques etrusques en la formació de l'art ibèric i arribant fins les tesis més actuals recollides a la taula rodona sobre la presència de material etrusc a la Península Ibèrica celebrada a Barcelona fa pocs anys².

Entre els estudis més concrets realitzats sobre el tema en aquests últims vint anys, podem citar la tesi de llicenciatura de l'any 1975 de E. Huntingford, a la qual no hem tingut accés, que, segons hem deduït a través de diferents referències, contribueix a desmentir la fabricació i procedència etrusca d'alguns fragments erronis localitzats a la Península Ibèrica³. Podem mencionar també la tesi doctoral de E. Orta del 1976, igualment fora del nostre abast⁴. No obstant això, les recents troballes de material etrusc en el marc de les investigacions programades a llarg termini i de les col·laboracions internacionals han comportat una nova orientació de la qüestió que queda ben reflectida en el conjunt de ponències de la taula rodona del 1991 i que ben poc té a veure amb la visió que hom tenia fa vint anys o més. En aquest sentit, hom interpreta el material etrusc o etrusqitzant dins del seu context arqueològic i en el marc del seu horitzó històric, tenint en compte la colonització grega, l'expansió fènico-púnica i l'evolució interna del substrat autòcton⁵. És, doncs, aquest també, el plantejament i el punt de partida de l'estudi que presentem.

En primer lloc, ens ha semblat necessari fer un estudi i una anàlisi acurada de les diverses peces de fabricació etrusca procedents de les nostres terres. Cal dir que ens hem centrat únicament en aquells material del qual coneixem el context arqueològic o, si més no, la procedència. No hem, doncs, contemplat les peces que provindrien del comerç d'antiguetats, entre les quals podem citar el lot d'anses de bronze de diversos *oenochoi*⁶ o la col·lecció de bucchero i d'urnes etrusques, tot plegat conservat en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya. En el seu article sobre les relacions entre Etrúria i Ibèria, E. Llobregat⁷ menciona altres objecte conservats arreu de la Península Ibèrica procedents d'aquest comerç d'antiguetats i que s'aparten, doncs, dels objectius fixats en el nostre treball.

El nostre estudi es basa fonamentalment en les importacions etrusques localitzades a Catalunya. Hem procurat fer-ne un inventari, el més complet i exhaustiu possible, a partir de les diferents publicacions i d'algun fragment inèdit procedent de les antigues excavacions de la Palaiàpolis emporitana. Tot i això, donada la relació de l'àrea de l'Ebre amb el

¹ LLOBREGAT: 1982, p: 71-89. GRAN-AYMERICH: 1971, p: 47-52. GRAN-AYMERICH: 1991, p: 625-632.

² A.A.V.V.: 1991.

³ HUNTINGFORD: 1975.

⁴ ORTA: 1976.

⁵ GRAN-AYMERICH: 1991, p: 625-626.

⁶ VEGAS: 1957, p: 76-94.

⁷ LLOBREGAT: 1982, p: 81-85.

Llevant peninsular i Eivissa, hem cregut igualment necessari d'incloure dins del nostre treball la problemàtica referent a aquestes dues àrees i les importacions etrusques que s'hi han localitzat, si més no, de manera representativa. Pel que fa al sud peninsular, durant aquests últims anys, hom ha realitzat nombrosos treballs on s'han posat al descobert noves troballes etrusques que fan replantejar-se la qüestió de les relacions comercials d'aquesta àrea amb el món etrusc. A causa de la complexitat i de la magnitud del tema, creiem que mereix ser tractat degudament en un estudi més específic. Per tant, nosaltres ens hem limitat a mencionar els trets més representatius del que s'esdevé en aquesta àrea i que mantenen alguna mena de relació directa amb el nord-est peninsular.

En relació a l'estudi en si de cada peça, creiem imprescindible tenir en compte el seu context de descoberta (estratigrafia i jaciment) com a punt de referència bàsic per a comprendre el marc d'arribada i de penetració d'aquests productes a les nostres terres. A partir d'aquí, hem exposat sumàriament la situació interna del món ibèric en les diverses àrees que ens ocupen, per tal de poder inserir aquestes importacions dins de l'horitzó comercial, social i econòmic ibèric. Evidentment, és igualment imprescindible de tenir en compte les relacions que el món ibèric manté amb els altres pobles, essencialment amb els grecs i els fènico-púnics ja que, en la major part dels casos, creiem que aquests són els introductors de les mercaderies etrusques.

D'altra banda, creiem que el moviment comercial etrusc no només en les nostres terres sinó també en les diferents àrees on arriba, és el reflex d'una política econòmica i comercial desenvolupada des de la mateixa Etrúria. És a dir, considerem imprescindible tenir present l'evolució interna d'Etrúria per a entendre el desenvolupament de la seva política comercial, ja sigui pel que fa l'orientació i extensió d'aquest comerç, com pel que fa als tipus de productes exportats. Tant és així, que constatem com les mercaderies exportades i el moviment comercial del segle VI són ben diferents dels del segle V aC, per mencionar un exemple.

Per tots aquests motius, hem estructurat el nostre treball segons un ordre cronològic, mantenint per a cada etapa un esquema semblant. En primer lloc, doncs, proposem un estudi acurat i actualitzat de les peces d'importació etrusques i del seu context arqueològic responent a un mateix horitzó històric. Tot seguit, estudiem quina és la situació històrica a Etrúria tenint en compte els esdeveniments interns i la seva política comercial. A través de l'anàlisi de les influències fènico-púniques i gregues en les nostres terres, dibuixem l'evolució interna de la societat ibèrica, receptora d'aquestes aportacions mediterrànies. És així, com arribem a tenir una visió completa de tot el procés que segueixen els diversos productes etruscs i com en podem treure conclusions tant pel que fa al context de la seva fabricació i exportació com pel que fa al moment de la seva arribada a la Península Ibèrica.

Finalment i tal com hem exposat, voldríem precisar que aquest treball se centra únicament en els intercanvis comercials entre el món ibèric i l'etrusc des del segle VIII fins al IV aC. La qüestió de les influències etrusques en certs aspectes de la cultura material ibèrica

s'aparten dels objectius establerts, si bé no les hem ignorat i, en alguns casos, les hem tingut en compte.

* * * * *

Nota sobre la transcripció dels noms comuns grecs al català:

Donada la manca de normativa clara sobre aquesta qüestió, hem mantingut la transcripció que dóna el Diccionari de la llengua catalana de l'Enciclopèdia Catalana:

alabastre	és la transcripció de	<i>alabastron</i>
aribal		<i>aryballos</i>
càntar		<i>kantharos</i>
hídria		<i>hídria</i>
pixis		<i>pixis</i>

Per a la resta de noms, mantenim la transcripció del grec.

* * * * *

No voldria deixar de mencionar totes aquelles persones que, d'alguna manera o altra, han contribuït a la preparació d'aquest treball.

- Voldria agrair a la professora Dra. G. Munilla, directora del present treball, les seves orientacions, crítiques, disponibilitat i tot el temps que m'ha dedicat.
- Al Dr. G. Nenci, professor d'Història de Grècia de la Scuola Normale Superiore di Pisa per les seves orientacions i facilitats per a poder accedir a diverses fonts d'informació. A tot l'equip del Laboratorio di Topografia storico-archeologica del Mondo Antico de la mateixa institució pel seu suport i la seva ajuda. Agraïxo a la Divisió de Ciències Humanes i Socials de la Universitat de Barcelona la concessió d'una beca d'intercanvi amb la Scuola Normale Superiore di Pisa per a poder dur a terme part d'aquest treball d'investigació.
- Al Dr. G. Camporeale, catedràtic d'Etruscologia de la Università degli Studi di Firenze, i a la Dra. M. Bonamici, professora d'Etruscologia de la Università degli Studi di Pisa, per les seves orientacions en motiu de diverses consultes.
- Al professor Dr. F. Gracia per la seva disponibilitat i per la possibilitat que em va oferir de consultar bibliografia inèdita.
- A P. Castanyer, arqueòleg del Conjunt Monumental d'Empúries; M. Mar Villalbí, arqueòloga del Museu d'Amposta; a T. Llecha i T. Carreras, conservadores del Museu Arqueològic

Nacional de Catalunya: a F. Gracia i M. Munilla, directors de les excavacions de La Moleta del Remei, i a A. Adroher i E. Pons, directors de les excavacions de Mas Castellar de Pontós. A tots ells per la seva disponibilitat i amabilitat.

- A la meva família pel seu suport i, especialment, a la meva mare per les traduccions de l'alemany al català i al meu pare per la correcció ortogràfica i estilística.
- No voldria oblidar tampoc tots els companys i amics que m'han fet costat i, molt especialment, la Mercè per la seva confiança i disponibilitat i l'Alain pel seu suport i pels seus ànims.

Barcelona, setembre de 1995.

CAPÍTOL I

EL LLEVANT PENINSULAR I LES INFLUÈNCIES ITÀLIQUES DEL BRONZE FINAL/PRIMERA EDAT DEL FERRO

1. Espasa de bronze (Bétera, València)

Actualment es conserva en el Museo Arqueológico Nacional. En desconeixem el context arqueològic.

Té una llarga fulla amb la punta afuada (Làm.I, 1). Per la part de l'empunyadura, veiem una llengüeta de forma romboidal acabada en un frontó de contorn corb. Aquesta llengüeta presenta un vorell, força deteriorat, en tota la seva longitud, estenent-se des del pom fins a la corvatura on comença la fulla. Hi veiem també quatre orificis, un dels quals conserva encara un clauet, dos en la guarda i els restants en el centre de la llengüeta i del frontó. Un petit nervi central reforça la fulla donant lloc a quatre cares. La fulla és decorada amb dues sèries de sis incisions cada una de les quals comença en el fil, per sota dels forats, i descriu, després, un arc de cercle i continua quasi paral·lelament al fil fins a 5 cm abans de la punta on s'ajunten. En les dues cares de l'espasa, la sèrie del costat dret continua també en línia recta fins a enllaçar amb la llengüeta. Per sobre de la secció arquejada d'aquest ornament, corren dues incisions corbes que arrenquen també del fil i van a unir-se al nervi central.

Conservem també dos fragments corresponents a una altra espasa del mateix tipus. Un d'ells pertany a la part mitjana de la fulla on veiem un fort nervi central amb 5 incisions paral·leles a cada costat. L'altre fragment correspon a la punta de la fulla que apareix trencada (Làm. I, 2).

La nostra espasa recorda l'exemplar trobat a la necròpoli de Serra Ajello a (Ajello Calabria, Cosenza) tant pel que fa a la llengüeta i el frontó com a la fulla i a la seva decoració¹. Un altre exemple seria l'espasa trobada a la tomba XVIII de Vaccareccia a Veio de característiques semblants². Altres exemplars del mateix tipus procedeixen de Norcia (Perugia, Umbria), Perugia(Umbria), Terni (Acciaierie, Umbria) o Guardia Vomano (Notaresco, Teramo, Abruzzi)³. Totes amb una datació que oscil·la entre el segle IX i el segle VIII aC.

Aquestes espases, corresponen al tipus descrit per V. Bianco Peroni⁴ com a "espases « itàliques » tipus Terni". Algunes de les característiques principals d'aquest tipus són un contorn fortament angular, quasi romboidal, de la llengüeta i una espatlla constantment alta, a vegades quasi de forma angular. Sovint, la punta de la fulla s'aprima lleugerament assumint la forma característica de "llengua de carpa". Pel que fa a la decoració de la fulla, aquesta presenta el motiu característic en Y. En la cara superior de la planxa on s'insereix l'empunyadura, a vegades hi trobem un ornament en forma de aresta longitudinal.

1 ORSI: 1926, p: 173, làm. VIII.9. BIANCO PERONI 1970, p: 91, n° 245, làm. 36.

2 BIANCO PERONI: 1970, p: 90, n° 239, làm. 35.

3 BIANCO PERONI: 1970, p: 91, n° 242, làm. 36; p: 91, n° 243, làm. 36; p: 90, n° 238, làm. 35; p: 92, n° 251, làm. 37

4 BIANCO PERONI: 1970, p: 90-93.

La composició del aixovars funeraris on trobem espases d'aquest tipus és del tot anàloga a la d'altres tipus d'espases itàliques com el de Pontecagnano i el de Cumes, ambdós de gran proximitat tipològica i cronològica. Per als tres tipus, arribem a les mateixes conclusions tant pel que fa a la important funció de l'espasa dins del conjunt de l'armament del guerrer (segons ens mostra la decoració de la fulla i la d'algunes fundes conservades) com l'estatus social elevat dels individus que les usaven.

Algunes tombes amb espases del tipus Terni són datables al segle IX aC, altres al VIII aC. La durada del tipus deu haver estat més aviat llarga, però no apareix mai associat a elements més freqüents a la segona meitat del segle VIII aC. Pel que fa a la seva distribució geogràfica, apareix en la major part de la península italiana a excepció de l'àrea del Villanovià etrusc, si exceptuem la presència de dos exemplars a Veio. La seva màxima concentració es troba en el centre de la Península Itàlica, sobretot a l'Umbria i al Laci, de cap manera a la Campania.

La nostra espasa s'ajusta a aquesta descripció i per tant la podem inserir en aquest grup i donar-li una cronologia de segle VIII aC. M. Almagro-Basch fou el primer de publicar-la ⁵, situant-ne la procedència a Tortosa. Uns anys més tard, O. Gil Farrés ⁶ en fa una descripció més acurada i n'aclareix la procedència: Bétera (València). En estudis posteriors i més recents, investigadors com M. Almagro-Gorbea, M. Ruiz-Galvez i G. Ruiz Zapatero ⁷ reconeixen la seva pertinença al tipus Terni i, per tant, el seu origen itàlic i l'insereixen dins del seu probable context històric. Creiem que una anàlisi de la composició metal·lúrgica de la peça ens donaria una informació més precisa sobre la seva procedència.

2. La Península Itàlica al segle VIII aC.

El Bronze Final, a cavall entre la fi del segon mil·lenni i inicis del primer, es caracteritza especialment per la difusió en tota l'àrea italiana de petits sepulcres de cremació, per l'arribada de nous productes i pel desenvolupament de la metal·lúrgia. Tot plegat demostra una més viva relació amb l'Europa dels Camps d'Urnes que contrasta amb l'atenuació de les relacions mediterrànies amb la Grècia submicènica i protogeomètrica. Trobem una sèrie de cultures regionals dividides en dues àrees geogràfiques diferenciades per l'ús prevalent de la inhumació i de la incineració ⁸. Al segle IX aC, l'Etrúria villanoviana busca un major aprofitament dels recursos naturals i, per això, es formen sistemes orgànics de poblament

5 ALMAGRO-BASCH: 1940, p: 119.

6 GIL-FARRÉS: 1947-48, p: 286-289.

7 ALMAGRO GORBEA: 1976, p: 121-122. RUIZ GALVEZ: 1986, p: 34-36. RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 690 i 890-891.

8 PALLOTINO: 1942-1984, p: 41-57.

basats en grups de pobles que representen autèntiques unitats productives dedicades al cultiu dels camps i a la cria sedentària del bestiar. El fort impuls de les activitats agrícoles s'ha de posar en relació amb l'increment i el perfeccionament de la producció metal·lúrgica ⁹.

Així mateix, veiem com les vàries comunitats itàliques són protagonistes d'una xarxa d'intercanvis, ja sigui a l'interior de cada cultura com entre elles. En aquest sentit existeixen intenses relacions entre els diferents centres de l'Etrúria costanera: en les comunitats meridionals es registra una difusió d'elements de procedència septentrional i viceversa. El Laci veu com un fort moviment de població s'instal·la en nous centres més o menys costaners, participant també en els intercanvis amb l'Etrúria villanoviana ¹⁰. Podriem destacar el paper intermediari de Bologna en les relacions comercials entre l'Europa central i els centres de l'Etrúria minera (sobretot Populonia, però també Vetulonia) i els centres de la baixa vall tiberina com Veio. En aquest sentit, constatem que l'ambre documentat a Sardenya prové del Bàltic, fet que testimonia un contacte econòmic amb l'Itàlia central com a punt de relleu ja que n'hi trobem també a Populonia, a la vall del Fiora i a Vetulonia ¹¹.

Pel que fa a la relació entre Sardenya i l'Itàlia central tirrènica, F. Lo Schiavo fa un estudi molt precís sobre els materials intercanviats. Entre els nombrosos bronzes sards trobats a la Península Itàlica, ens interessa destacar l'amagatall de Falda della Guardiola (Populonia) on s'ha trobat un fragment de espasa de tipus Monte Sa Idda, amb una cronologia de segona meitat del segle VIII aC ¹². Efectivament, tal com defensa M. Ruiz Gálvez, el desenvolupament metal·lúrgic d'Etrúria degué estimular el de la pròpia Sardenya, la qual es veia afavorida per la seva posició privilegiada en les vies de comerç del metall occidental ¹³.

Però, segons explica Ruiz-Gálvez, la documentació de ceràmica fenícia a la zona de Populonia reflectiria una presència esporàdica de naus fenícies en aquesta part del Tirrè a partir del segle VIII aC ¹⁴. Tot i això, cal tenir en compte l'escassetat de material fenici documentat a Etrúria durant els segles IX-VIII aC. Segons G. Garbini, aquesta absència fenícia en una zona rica en metalls i minerals com és Etrúria només s'explica per la prohibició que deurien tenir els fenicis de freqüentar la zona. Seguint aquest mateix autor, tot i que es fa difícil trobar-ne el motiu, hauríem de creure que les costes etrusques serien inaccessibles a les naus orientals però no a d'altres de diversa procedència. És així com veuríem desenvolupar-se unes relacions sardo-etrusques que, per a G. Garbini, serien fins i tot uns acords polítics a partir d'uns interessos econòmics comuns ¹⁵. En aquest sentit, l'obertura del port franc de Pitecusa

9 TORELLI: 1987, p: 39-40. BARTOLONI: 1989, p: 59-88

10 BARTOLONI: 1987, p: 143-173.

11 BARTOLONI: 1987, p: 157. GRAS: 1985, p: 115.

12 LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 118.

13 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 29.

14 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 36.

15 GARBINI: 1991, p: 263-264.

cap a mitjans del segle VIII aC seria el punt on confluiria tot el comerç entre el món etrusc i el Mediterrani oriental ¹⁶.

Ara com ara, ens interessa destacar una sòlida relació entre Sardenya i la península Itàlica, l'existència d'un ampli circuit comercial dins la mateixa península així com el paper canalitzador d'Etrúria septentrional en l'intercanvi comercial amb l'illa. La nostra espasa degué circular per alguns punts d'aquesta xarxa abans de creuar el Mediterrani.

3. El País Valencià al segle VIII aC.

3.1. Els Camps d'Urnes al Llevant peninsular

Per a entendre el context històric d'aquesta espasa, també és important conèixer quina és la situació interna de les terres llewantines, per a després entendre millor l'arribada de elements forans. Per això, tot seguit veurem quina és la situació del País Valencià des del Bronze Final a l'iberització ¹⁷.

Aquest moment es destaca per la penetració de la població anomenada de "Camps d'Urnes". L'aparició dels primers Camps d'Urnes a la Península Ibèrica, cal emmarcar-la dins del fenomen més general de l'expansió dels Camps d'Urnes centroeuropeus pel sud-oest d'Europa. A finals del primer mil·lenni, aquests grups poblacionals comencen a infiltrar-se per l'Alt Segre, estenent-se al llarg de tota la vall de l'Ebre, i pels passos pirinencs orientals, estenent-se per la planura costanera catalana. Porten una metal·lúrgia del bronze que es relaciona amb la del Bronze Final del Sud i del Sud-Est francès i en última instància amb la dels Camps d'Urnes centroeuropeus. La seva economia és agrícola i ramadera. Aquests elements ultrapirinencs s'estenen àmpliament per quasi tota Catalunya. Tot i això, les aportacions ètniques són reduïdes.

Al País Valencià, aquest penetració és d'intensitat desigual i afecta certes zones mentre que d'altres queden al marge de les seves influències. No es pot establir un horitzó cultural amb períodes vàlid per a tota la regió entre el marges cronològics considerats: del Bronze Final valencià a l'iberització. El Bronze Final valencià està molt relacionat amb el del sud-est i amb l'andalús. Així doncs, ens trobem amb una primera Edat del Ferro de tradició Camps d'Urnes al nord del País Valencià i amb una altra que no segueix aquesta tradició a la resta del territori.

¹⁶ RIDGWAY: 1984, p: 160. GARBINI: 1991, p: 264.

¹⁷ RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 701-707, 1035-1052.

Però vegem ara com es realitza aquesta penetració. La primera fase dels Camps d'Urnes valencians (Camps d'Urnes Antics) la trobem cap al 950/900-800 aC. Petits grups humans procedents del centre i del sud de Catalunya s'infilren per les terres valencianes. Es tracta de moviments ràpids que es farien sobre distàncies mitjanes amb caràcter de reconeixement de nous territoris i que assoleixen punts extrems dins de la zona que més tard s'anirà ocupant, tot i que no de manera densa i fins i tot deixant àrees lliures. Aquests grups tenen una influència escassa sobre el substrat indígena. Els influxos posteriors seran més importants.

La segona fase (Camps d'Urnes Recents) es dona cap al 800-700 aC. Sembla difícil imaginar una evolució dels escassíssims grups que van penetrar en l'etapa anterior, per això hom creu que hi hagué un nova i també reduïda penetració ètnica procedent del sud de Catalunya i del baix-Aragó. En les necròpolis, els enterraments es relacionen amb les poblacions del Camps d'Urnes: les aportacions ètniques són petites amb un caràcter de prospecció de nous territoris en els quals mai no s'arribarà a instal·lar una població important de Camps d'Urnes. És en aquest moment quan trobem peces metàl·liques que apunten relacions amb el sud de Catalunya i amb grups itàlics. Però això ho veurem més endavant.

La tercera fase (Camps d'Urnes del Ferro) es dona al 700-600 aC. És el moment immediatament anterior als primers estímuls colonitzadors fenicis i a l'Horitzó Protoibèric. La major part del jaciments i de les troballes indiquen una forta influència probablement amb petites aportacions ètniques relacionades amb el baix-Aragó. Els poblats d'aquest moment tendeixen a ocupar llocs elevats i de fàcil defensa i a controlar les vies naturals de comunicació entre la costa i l'interior amb l'objectiu de controlar el comerç precolonial.

3.2. Les relacions entre la Península Ibèrica i el Mediterrani central

Els contactes entre la Península Ibèrica i Sardenya i, en general, el Mediterrani central, es constaten ja a partir de inicis del primer mil·lenni, essent més estrets a partir del segle IX aC. La ruta marítima d'orient a occident passa per Sardenya i el motor principal en seria l'estany de l'Atlàntic. L'illa juga un paper d'intermediari amb la Península Itàlica i potser també amb Sicília. Cada cop són més nombrosos els testimonis materials i les localitats de procedència d'objectes de factura o d'inspiració occidental tant a Sardenya com a la Península Itàlica. Així mateix, es constaten objectes d'inspiració centro-mediterrània a la Península Ibèrica ¹⁸. A partir del segle VIII aC, a aquesta relació Península Ibèrica-Mediterrani central, s'hi afegeix la

¹⁸ F. Lo Schiavo en fa un estudi incidint sobretot en les últimes troballes. LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 100-131.

metal·lúrgia del sud-oest francès. Sardenya és el mercat centro-mediterrani dels bronzes atlàntics.

Mostres d'aquesta relació poden ser les espases tipus Vénat, les puntes de llança de tipus Vénat, les destrals amb apèndixs laterals, entre altres exemples, localitzats en jaciments o dipòsits de l'occident peninsular, de Sardenya (i en algun cas també de la Península Itàlica) i en el dipòsit de Vénat (França), sempre en un context de segle VIII aC¹⁹. Elements comuns entre la Península Ibèrica i Sardenya en aquest mateix segle, poden ser les destrals de taló monofacials trobades a l'occident peninsular i a Sardenya, o bé les ganivetes de tipus peninsular i les destrals tubulars de tipus específicament peninsulars trobades, en algun cas, en la Península Itàlica, a més de Sardenya²⁰. A partir d'inicis del segle VII aC, desapareix aquesta metal·lúrgia atlàntica i les relacions es fan de nou bilaterals entre la Península Ibèrica i Sardenya (i el Mediterrani central). Ara el focus canalitzador d'aquest tràfic ja no és el centre de Portugal, sinó que es desplaça cap al migdia on trobem la presència fenícia.

L'arqueologia mostra una presència fenícia a la costa sarda des del segle VIII aC. El registre arqueològic constata també que, des dels inicis del segle VIII aC, grups considerables de població fenícia s'estableixen progressivament al llarg de la costa de Màlaga, Granada i Almeria. Enclaus fenicis com Toscanos, Chorreras o Almuñecar semblen haver sorgit a partir de la segona meitat del segle VIII aC. La ruta de navegació més idònia entre Tir i Gadir passa necessàriament per Sardenya, Eivissa i la costa mediterrània andalusa. En aquest moment, la freqüentació fenícia a Sardenya sembla estar limitada a escales marítimes permanents sense cap mena de expansió territorial cap a l'interior²¹. Tal com apunta F. Lo Schiavo, en aquesta època sembla haver-hi un canvi en la ruta comercial ja que trobem concentrats al nord-est de l'illa els materials de factura i de procedència italo-peninsulars. Cap bronze de tipus atlàntic ni cap objecte fabricat a Itàlia entre el segle IX i la primera meitat del VIII aC procedeix de llocs d'ocupació o d'influència fenícia a Sardenya²².

19 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 12-14. Les espases de tipus Vénat s'han localitzat a llocs com Vénat (Charente) a França i en la costa belga; també a Fieis de Deus (Lisboa, Portugal), a Alboloduy (Almeria), al dipòsit de Monte Sa Idda (Sardenya) i a Populonia. Les puntes de llança Vénat s'han localitzat, a més de jaciments francesos, en castros i dipòsits del centre de Portugal, a Santander, a la Ría de Huelva i al dipòsit sard de Monte Sa Idda. Les destrals d'apèndixs laterals es troben, a més de Vénat, a la Ría de Huelva i a diferents punts de Sardenya, de Sicília i de la Península Itàlica.

20 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 15-16. Les destrals de taló monofacial són pròpies de la Península Ibèrica i especialment de la meitat nord de Portugal. Fora d'aquí només es troben a Monte Sa Idda (Sardenya). Les ganivetes de tipus peninsulars es troben en castros del centre de Portugal, un exemplar prové de Herrera (Sevilla), altres de Sardenya (Monte Sa Idda, Teti i Santa Vitoria) i dos de la necròpoli de Este (Venècia). Les destrals tubulars són comunes a tots els dipòsits atlàntics de l'època. Fora de la Península se'n troben a Sardenya i a Bolònia.

21 AUBET: 1994, p: 261-288 i p: 144-172.

22 LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 132-133.

En aquest sentit, segons M. Ruiz-Galvez, durant els segles IX-VIII aC, el domini de les vies de comunicació i el monopoli comercial no estan encara decidits. Diferents pobles hagueren pogut estar implicats en aquestes activitats. Hi ha la possibilitat que cap poble oriental no estigués rera aquest comerç entre el sud-oest francès, l'occident peninsular i Sardenya: els mateixos indígenes serien els protagonistes d'aquest comerç. L'experiència de navegació per l'Atlàntic seria suficient per a permetre una navegació dedicada al comerç i capaç de travessar l'estret de Gibraltar. Tot i això, un comerç a llarga distància, amb els perills que això implica i la inversió de capital que comporta, sols compensa en el cas que es tracti d'un tràfic de béns escassos i necessaris o d'objectes cars i de prestigi ²³.

Segons M. Ruiz-Galvez, la importància i la vinculació de les tres zones pot basar-se en llur posició estratègica que els permet erigir-se com a intermediàries entre zones productores i zones no productores de béns escassos, ambicionats i costosos. Aquestes xarxes haurien començat a teixir-se a inicis del Bronze Final com a resposta a un augment de la demanda de metall i a l'obertura a nous mercats, fet provocat per l'expansió dels Camps d'Urnes i pels primers viatges exploratoris de navegants mediterranis ²⁴.

4. L'espasa de Bétera en el seu possible context històric

A partir de finals del segle VIII/inicis del VII aC, les relacions entre la Península Ibèrica i Sardenya semblen canviar de signe, segons apunta M. Ruiz-Galvez ²⁵. El tràfic comercial entre aquestes dues zones estaria en mans fenícies i probablement, aquest comerç s'orienti ara cap a la venda de ferralla amb la qual Sardenya cobriria la seva demanda de matèria primera. En el viatge cap a la Península Ibèrica, les naus sardes (o potser millor, les naus procedents de Sardenya) podrien transportar les espases Monte Sa Idda, que hom ha localitzat en diferents jaciments orientalizants sud-peninsulars com a Villaverde del Río (Sevilla), al riu Guadalete (Cádiz) o el motlle de Ronda (Málaga). Aquestes espases sardes semblen reflectir una influència de les espases italianes coetànies, els prototipus de les quals semblen ser les espases egees en forma de "T", com és el cas de les espases de tipus Terni, de tipus Cumes, Pontecagnano, Vulci... Aquestes naus, potser també podrien transportar el ferro que els sards obtindrien a partir de les seves relacions tant estretes amb Etrúria. Per a M. Ruiz-Galvez, l'arribada de l'espasa de tipus Terni de Bétera es podria inserir en el moment d'aquest marc comercial.

23 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 22-26 i p: 29-34.

24 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 27-29

25 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 34-36.

G. Ruiz Zapatero relaciona la nostra espasa amb el context de Camps d'Urnes Recents. En aquest moment trobem peces metàl·liques que apunten relacions amb el sud de Catalunya i amb grups nord-itàlics, fet que pot tractar-se, en alguns casos com en el de l'espasa de Bétera, de veritables importacions. Segons ell, la dispersió de les espases de tipus Terni per Itàlia inclinarien a defensar la seva arribada per via marítima més que no terrestre ²⁶. Per ell, aquesta importació itàlica caldria posar-la en relació amb el casc de les Coves de Vinromà (Castelló de la Plana) i la representació pictòrica de La Gasulla (Castelló de la Plana).

El casc de les Coves de Vinromà es relaciona amb una sèrie de cascs del període italià de Villanova II per la seva estructura tot i que la seva tècnica queda dins de l'orfebreria de tipus Villena. Per tant és un element que podem relacionar amb els Camps d'Urnes Recents de la Península Ibèrica i que hem de datar al segle VIII aC ²⁷. Tot i això, en un altre estudi anterior, M. Almagro Gorbea afirma que el casc de Vinromà representa l'adaptació d'una sèrie d'elements característics dels Camps d'Urnes per part d'un artífex de la Península Ibèrica sense que, en principi, s'hagi de separar de la sèrie europea en la qual la peça valenciana quedaria integrada ²⁸. Per tant, la procedència itàlica d'aquesta peça és poc evident i en fa difícil la relació amb l'espasa de tipus Terni de Bétera, tipus d'espasa que, a Itàlia, no s'ha localitzat en àrea villanoviana.

L'altre element que cal destacar és la representació d'un genet a l'abric X del Barranc de la Gasulla. En aquestes pintures rupestres, el genet dibuixat porta un casc amb cimera que correspon a un tipus del nord de França del Bronze final. La forma del casc fa pensar en cascs de tipus Huelva i els seus paral·lels, tot i que també té semblances amb algunes representacions italianes. Efectivament, al nord d'Itàlia i en la zona alpina, es coneixen figures eqüestres amb cascs d'aquest tipus. L'ús del cavall com a montura és un fenomen cultural relativament recent i que apareix tant sols a finals dels Camps d'Urnes, ja que la seva generalització és una de les característiques del Hallstatt C. Aquest fet obliga a rebaixar la cronologia de la figura a partir del segle VIII aC avançat. Aquesta representació pictòrica estaria originada pel sorprenent efecte que produiria a la població indígena l'aparició d'aquests primers genets i ens ajuda a entendre millor l'aparició de les espases de Bétera ²⁹.

Així doncs, hem vist que l'espasa de Bétera, com a element forà, s'insereix perfectament en l'ambient indígena del Bronze Final valencià. Tot i això, ens agradaria recordar que a la Península Itàlica, les espases de tipus Terni són més aviat característiques del segle IX i de la primera meitat del VIII aC; per tant, és aquest el moment del seu màxim prestigi. Al nostre

26 RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 890-891. L'absència de les espases de tipus Terni al nord de la Península Itàlica fa difícil defensar l'arribada de l'exemplar valencià passant pel nord d'Itàlia, la Provença i el Llenguadoc.

27 ALMAGRO-GORBEA: 1976, p: 121.

28 ALMAGRO-GORBEA: 1973, p: 353-355.

29 ALMAGRO-GORBEA: 1976, p: 121-122. ALMAGRO-GORBEA: 1973, p: 353-355.

entendre, el fet de no disposar de context arqueològic per a l'espasa de Bétera i de no conèixer cap més troballa semblant en algun altre punt de la geografia peninsular, ens obliga a no excloure el moment d'arribada de la nostra espasa en un altre moment del segle VIII, o fins i tot de finals del IX aC. Per això, en l'estadi actual de l'investigació, nosaltres situaríem la seva vinguda al llarg del segle VIII aC, sense poder-ne donar una major precisió cronològica. Per tant, la seva arribada s'hauria de relacionar amb els intercanvis comercials entre les poblacions sardes i ibèriques abans de l'inici del protagonisme fenici en les relacions comercials entre aquests dos punts a partir de finals del segle VIII/inicis del VII aC. De cara als pròxims capítols, és interessant destacar l'important paper de Sardenya en els intercanvis comercials del Mediterrani occidental ja en aquest moment.

CAPÍTOL II

ELS PRIMERS TESTIMONIS DE MATERIAL ETRUSC

1. El material etrusc de la zona de l'Ebre

1.1. El poblat de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)

1.1.1. Fragment de càntar de bucchero nero

La peça fou localitzada l'any 1960 i en desconeixem la posició estratigràfica. Es troba conservada al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya (Làm. II 1, 2).

Es tracta d'un petit fragment ceràmic que medeix uns 25 mm d'alçada i uns 34 mm d'amplada. La pasta és d'un color negre intens, compacta i molt depurada, amb minúscules inclusions de mica com a desgreixant. La superfície exterior és espatulada i brunyida, fet que li dóna un aspecte llis i llustrós. Sens dubte es tracta d'un fragment de bucchero nero etrusc ¹.

Aquest fragment correspondria a la paret d'un càntar, més concretament, a la zona de la carena d'on arrenca l'ansa. En la part interior de la peça, veiem una motllura que separa la paret del fons intern de la peça. De la paret externa en sortiria una ansa de cinta. A la zona d'unió entre aquesta ansa i la paret externa del vas, trobem una carena decorada amb osques que adorna tota la perifèria de la peça en aquesta alçada.

El fet que es tracti d'una part molt significativa del vas, ens ajuda a l'hora d'establir la seva adscripció tipològica. Tant l'entroncament entre la carena decorada i l'inici de l'ansa com la motllura interior pronunciada fa que relacionem la nostra peça amb els grups de càntars 3e de la classificació de T.B.Rasmussen (tipus 5B, 5C i 5D de N.H.Ramage) i 3g (tipus 5E de N.H.Ramage) ². Els dos grups són força semblants entre ells, però el que caracteritza fonamentalment el grup 3g és la seva elegància: un peu alt i eixamplat en la base, una estreta junció del peu amb el cos i, sobretot, unes anses molt altes. El fet de no conservar cap d'aquests fragments, ens impedeix de decantar-nos per un grup o per un altre. També es podria tenir en compte el grup 3h de T.B.Rasmussen ³ caracteritzat per un peu baix en forma d'anella, del qual en trobem un exemplar a Empúries ⁴.

El tipus 3e és el més popular. Es troba arreu de l'Etrúria central i sud i al Laci. També és força exportat ja que ha estat localitzat en nombrosos jaciments mediterranis, fet que mostra que és l'objecte més comú de manufactura etrusca trobat fora d'Etrúria. Aquest càntar apareix a l'últim quart del segle VII aC, continua fabricant-se almenys fins al 550 aC i mor poc després. Del tipus 3g se'n coneixen pocs exemplars i és datat a finals del segle VII i inicis del VI aC. El tipus 3g té una cronologia que va des del 575 aC fins a finals del segle VI aC ⁵.

En tractar-se d'un fragment tant petit, és difícil pronunciar-se per un tipus o per un altre. Tanmateix, per un calcul de probabilitats, nosaltres ens decantaríem pel tipus 3e ja que

¹ SANMARTÍ: 1973, p: 222- 223, fig. 1-2. GRACIA: 1991, p: 181-182, fig. 1.1.

² RASMUSSEN: 1979, p: 104 - 106, làm 31 - 33. RAMAGE: 1970, p: 28 -29.

³ RASMUSSEN: 1979, p: 107 -108, làm 33.

⁴ Localitzat en la incineració n° 13 de la necròpoli de la Muralla Nord-Est. Més endavant ja en farem l'anàlisi corresponent.

⁵ RASMUSSEN: 1979, p: 104-108.

és el més difós fora de Etrúria i coincideix amb els exemplars de càntar trobats a Eivissa, al sud ibèric peninsular, a l'Empordà i en molts punts del sud de França.

1.1.2. Fragment d'una vora

Aquest fragment fou localitzat en la campanya d'excavació 3/1987, a l'habitació 41, estrat II, nivell 4. Es troba conservat al Museu del Montsià (Amposta) ⁶ (Làm. II, 3).

La seva llargada màxima és de 32 mm i la seva alçada de 21 mm. La pasta és d'un color negre intens, compacta, molt depurada amb un lleuger desgreixant micaci. Té el coll exvasat i la vora apuntada. En conservar solament la part de la vora, les seves característiques són comunes a diferents formes i variants. Podria pertànyer al tipus de càntar 2 de T.B. Rasmussen pel seu llavi curt i sortint, com en l'exemplar de Monterozzi 25 a Tarquinia ⁷. Aquest tipus de càntar té una estreta semblança amb la copa tipus 1c també de T.B. Rasmussen (tipus 7B de N.H.Ramage) on només canvien les anses ⁸, i que, per tant, també podem relacionar amb la nostra peça. Així mateix, caldria considerar la forma de *kyathos* 4b de T.B. Rasmussen ⁹ amb una vora de característiques semblants a la de la nostra peça.

El càntar tipus 2 té una cronologia de tercer quart fins a últim quart del segle VII aC. La copa 1c apareix a finals del tercer quart del segle VII aC i continua fins a l'últim quart del mateix segle. El *kyathos* 4b comença a produir-se a l'últim quart del segle VII i pot durar fins al tercer quart del VI aC, siguent el primer quart d'aquest segle la forma de *kyathos* més comuna.

En aquest cas, sabem que la peça fou trobada en un fons de cabana i que el seu context arqueològic està compost per ceràmica a mà de fabricació local, de fragments d'àmfora i de trípodas fenicis de finals del segle VII aC ¹⁰. Aquesta datació coincideix amb la cronologia apuntada per la nostra peça a partir de l'anàlisi tipològic i amb el fragment de vora de càntar estudiat anteriorment.

1.1.3. Fragments informes de bucchero

Com la peça anterior, aquests tres fragments també foren trobats en la Campanya 3/1987, a l'habitació 41, estrat II, nivell 4. Així mateix, es troben conservats al Museu del Montsià (Amposta) ¹¹ (Làm. II, 4).

La longitud màxima del fragment "a" és de 27 mm i la seva amplada màxima de 19 mm. Pel fragment "b", les mides són de 19 mm i de 20 mm respectivament. El fragment "c" medeix 14 mm i 16 mm. Llur pasta és d'un color negre intens, compacta, molt depurada i amb un desgreixant micaci. La superfície exterior és brunyida. Tenen una decoració incisa que

⁶ GRACIA: 1991, p: 182-183, fig.1.2.

⁷ RASMUSSEN: 1979, p: 101-102, làm. 30.

⁸ RASMUSSEN: 1979, p: 118, làm. 37. RAMAGE: 1970, p: 30 - 31.

⁹ RASMUSSEN: 1979, p: 115 - 116, làm 36.

¹⁰ Memòria d'Excavació de la Campanya 3/1987 de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Agraïm a la Dra. G. Munilla i al Dr. F. Gracia la possibilitat de consultar aquest document inèdit.

¹¹ GRACIA: 1991, p: 183, fig. 1.3.

consta d'una sèrie de línies paral·leles: cinc en el cas dels fragments "a" i "b" i quatre en el fragment "c". Aquest element decoratiu és molt freqüent en les produccions de bucchero, sobretot en perfils de copes, *kyathoi*, cànthers i *kotyle*. És una decoració pròpia del segle VII aC.

El context arqueològic és el mateix de la peça estudiada en l'apartat anterior, és a dir, de finals del segle VII aC. Per tant, aquests tres fragments són coetanis als altres dos estudiats fins ara i corresponen al moment més antic d'ocupació del poblat ¹².

1.1.4. Fragments d'una copa de bucchero

Aquests fragments foren trobats a la campanya 3 del 1987, a la Zona d'accés a la plaça, sobre la roca. Es troben conservats al Museu del Montsià d'Amposta (Làm. III, 1).

Les dimensions de la vora són 120 mm de diàmetre, 44 mm d'alçada i 3 mm de gruix. El peu fa 100 mm de diàmetre, 26 mm d'alçada i 3 mm de gruix. La pasta és d'un color gris fosc, compacta, depurada amb abundant desgreixant micaci de gra molt fi. La superfície exterior és allisada, no brunyida, lleugerament escrostonada i afectada per la cremació. Per l'aspecte extern, pot pertànyer al bucchero gris.

La classificació formal és difícil. F.Gracia ¹³ assimila a aquesta copa a la forma «Beaker» de Rasmussen datada a finals del segle VI i fins al V aC, de la qual s'han trobat exemples a Veio i a Cerveteri (necròpoli de Monte Abatone). El bucchero com a mercaderia domèstica consisteix en bols i plats de vàries formes utilitàries. Algun d'aquest bucchero d'ús domèstic mostra una semblança general a les produccions més grolleres contemporànies, només hi ha un o dos tipus que presenten unes possibles connexions amb la ceràmica de vernís negre, però, en la major part dels productes, el bucchero és tècnicament inferior. El color de la superfície i del cor és, generalment, gris fosc; la superfície és escamosa i sovint es gasta de seguida ¹⁴.

Si assimilem els nostres fragments amb la forma «Beaker», els podem ubicar al segle VI aC. Si pertanyen al grup de bucchero gris, se situarien entre finals del segle VI i mitjans del V aC. A la capa 28C de l'oppidum de Saint-Blaise, hom ha trobat un fragment de carena semblant, també sense la típica motllura exterior, classificat com a cànther de bucchero gris o bé de bucchero nero cremat. La cronologia del nivell estratigràfic és de mitjans de segle VI aC ¹⁵.

En el mateix context arqueològic dels nostres fragments, es documenten ceràmiques àtiques de vernís negre i de figures roges ¹⁶. Per tot plegat, pensem que els nostres fragments daten de mitjans o de la segona meitat del segle VI aC. El context arqueològic abraçaria una cronologia de segona meitat de segle VI i el segle V aC aproximadament, coincidint amb el hiatus ocupacional documentat en el poblat, tal com veurem més endavant.

¹² GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 219.

¹³ GRACIA: 1991, p: 183 - 184, fig.2.4.

¹⁴ RASMUSSEN: 1979, p: 123-127.

¹⁵ GRACIA: 1991, p: 183.

¹⁶ Memòria d'Excavació de la Campanya 3/1987 de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). (inèdit)

1.1.5. Fragment d'una copa de bucchero

Es tracta de dues vores fragmentades pertanyent a la mateixa peça, trobades durant la campanya 6 del 1990, a la Zona Central 1, sobre la roca. Es conserven al Museu del Montsià (Amposta) amb el número d'inventari M.90.44 ¹⁷ (Làm. III, 2).

El diàmetre màxim de la copa seria de 100 mm, l'alçada màxima dels fragments és de 44 mm i el gruix de 3 mm. La pasta és d'un color gris fosc, compacta, depurada, amb abundant desgredant micaci de gra fi. La superfície exterior és allisada, no brunyida i està lleugerament escrostonada. Es veu afectada per la cremació. És una peça idèntica a la copa anterior de la campanya 3/ 1987. El seu perfil també sembla derivar del calze etrusc però sense la motllura característica. Així mateix, seria assimilable a la forma «Beaker» de Rasmussen i a l'exemplar documentat a la capa 28C de l'oppidum de Saint-Blaise. El seu context arqueològic consta de material molt barrejat i de composició heterogènia interpretat com un nivell de reompliment no fiable. Tot i això, en tenir la mateixa adscripció tipo-cronològica que la peça anterior, podem considerar-la com una producció de segona meitat de segle VI aC ¹⁸.

1.1.6. La Moleta del Remei en la seva primera fase d'ocupació

La primera fase d'ocupació del poblat de La Moleta del Remei se situa entre finals del segle VII i el primer quart del segle VI aC. Es caracteritza per la presència de possibles fons de cabanes en les àrees sud-oest i sud del jaciment, sota nivells constructius corresponents a fases posteriors (H. 40, E.S. 3 i Zona Central 1). Cap a la segona meitat del segle V aC, la superfície de l'altiplà on s'assenta el poblat és terraplenada per a facilitar la construcció de la primera fase urbanística. Això fa que les estructures anteriors a aquestes obres siguin difícils de individualitzar. Tot i això, en alguns punts és possible aïllar conjunts ceràmics compostos per ceràmica a mà de tradició post-hallstàtica amb perfils simples o en «S» i decorats amb cordons impresos, als quals associem fragments de trípodcs i àmfores fenícies i materials etruscs ¹⁹.

En aquest sentit, és interessant parlar de l'habitació 7 (barri oest) com a exemple de la dualitat substrat/influència forània. Es tracta d'un recinte rectangular subdividit en dos àmbits on, a l'interior, trobem uns elements constructius amb una possible funció ritual²⁰. Entre el material documentat hi trobem la ceràmica a mà característica del període i material fenici com ara àmfores del tipus Vuillemot R-1, trípodcs i contenidors/*pithoi* tetransats semites occidentals i imitacions del sud-est peninsular. Aquesta tipologia d'importacions és assimilable a la de nivells coetanis de la Penya Negra (Crevillent), Los Saladares, Vinarragell i Eivissa ²¹.

¹⁷ GRACIA: 1991, p: 184, fig. 2.5.

¹⁸ GRACIA: 1991, p: 184.

¹⁹ GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1988, p: 173-174. GRACIA: 1991, p:179.

²⁰ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 217-219. Les compartimentacions internes dels hàbitats no esdevenen comuns en el jaciment fins a la fase 3, corresponent a l'horitzó ibèric tardà (a partir del segle III aC.)

²¹ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 219.

Així doncs, aquest nivell marcaria l'inici d'ocupació de La Moleta en un moment en què es desenvolupen en l'àrea poblats de major envergadura com és el cas de La Ferradura a Ulldecona. L'ocupació de l'habitat de Sant Jaume-Mas d'en Serra també es donaria en aquest moment. La posició d'aquest últim jaciment i de La Moleta és òptima per a controlar el tràfic marítim de la zona sud de l'àrea costanera Ebre-Macís del Montsià. El poblat de La Ferradura es troba allunyat del mar i no té contacte visual amb aquest. Això podria significar que els dos establiments més petits depenguessin d'ell, exercint una funció de punt comercial i de control del territori. Aquesta hipòtesi es confirmaria veient com l'esgotament dels establiments costaners coincideix amb la cronologia final de l'assentament d'Ulldecona. Aquesta crisi en el model ocupacional de interdependència entre els poblats, podria explicar l'hiatus cronològic documentat a La Moleta entre el 570/550 i el 430 aC aproximadament ²².

Per tant, el material etrusc documentat a La Moleta s'ha d'ubicar en aquesta primera fase d'ocupació caracteritzada per la presència d'un contacte o d'un tràfic comercial fenici en l'àrea de la desembocadura de l'Ebre. Per a una millor interpretació contextual, és important analitzar de manera més detallada els assentaments i les zones veïnes del poblat de La Moleta del Remei, tasca que s'està desenvolupant en l'actualitat ²³.

1.2. Mas de Mussols (La Palma, Tortosa)

1.2.1. Aríbal globular

Procedeix de la incineració anomenada T.x que correspon a una sèrie de troballes procedents d'antigues excavacions, de les quals en desconeixem la localització exacta dins del jaciment. Hom creu que totes aquestes peces podrien correspondre a una incineració única que estaria doncs composta per una urna d'orelletes, l'aríbal globular, una ampolla fenícia, un anell grec, escarabeus i una sivella de cinturó de tres garfis ²⁴. El nostre aríbal es troba conservat al Museu del Montsià (Amposta) amb el número d'inventari 2 150 (Làmina IV,1 i XXVIII, 3).

Es tracta d'una peça de pasta groguenca que ha perdut completament la seva decoració. Té un cos globular ataconat amb una ansa ampla. La vora és gruixuda i aixafada. Per la seva forma, veiem que deriva de l'aríbal corinti tipus A de Payne ²⁵. Hom l'interpreta com una peça de fàbrica etrusco-coríntia ²⁶ tot i que també s'ha pensat que es podria tractar d'una peça coríntia o bé d'una producció grega occidental ²⁷. Aquest tipus d'aríbal etrusco-corinti és fabricat des de finals del segle VII fins al primer quart del VI aC (625-575) aproximadament ²⁸.

²² GRACIA: 1991, p: 179.

²³ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 238-241.

²⁴ MALUQUER: 1984, p: 65- 67.

²⁵ PAYNE: 1931, p: 287. Es tracta d'una forma fabricada durant el període Corinti. Té el cos gruixut i una ansa pesant. Sovint són peces de factura fina amb una decoració molt elaborada.

²⁶ SANMARTÍ: 1975, p: 117.

²⁷ MALUQUER: 1984. p: 61.

²⁸ PY: 1993, p: 421.

Pel que fa al possible context arqueològic de la nostra peça, l'ampolleta fenícia podria ser de producció fenícia occidental amb una cronologia de mitjans de segle VII aC o fins i tot més antiga si fos fabricada a Fenícia. Els escarabeus daten del segle VI aC i la sivella de cinturó evoca un moment antic d'aquest mateix segle ²⁹. Així doncs, podríem situar la incineració Tx a la primera meitat del segle VI aC tot i que, ja fa uns quants anys, E. Sanmartí hagués datat la peça cap al 550 aC ³⁰. En aquest sentit, voldríem insistir en el fet que la relació entre les peces que componen la Tx és hipotètica i que simplement fa referència al moment del seu enterrament. És a dir, si bé el conjunt funerari pot datar de mitjans del segle VI aC, el moment d'arribada de les peces d'importació pot ser un xic anterior, ajustant-se a l'etapa inicial de la necròpoli tal com veurem tot seguit.

1.2.2. La necròpoli de Mas de Mussols

La necròpoli es troba situada a la riba esquerra de l'Ebre dins la gran finca de La Palma, Tortosa. Es tracta d'una necròpoli d'incineració plana, sense restes de túmuls. Les urnes apareixen a escassa profunditat. Cada sepultura correspon a una urna on, a l'interior, trobem restes òssies de l'incineració i part de l'aixovar. És important constatar la fabricació de les urnes indistintament a mà (imitant les formes a torn) i a torn, si bé aquestes són predominants ³¹. Això ens indica que, en el moment d'utilització d'aquesta necròpoli, la tècnica ceràmica del torn ja havia estat introduïda i adaptada a les necessitats.

Pel que fa al material localitzat, podem destacar civelles de cinturó datades fonamentalment entre finals del segle VII i inicis del VI aC ³², fíbules de bronze o de ferro del segle VI aC ³³, torques ³⁴, cadenes i penjolls ³⁵, braçalets ³⁶, botons ³⁷, armes de ferro com ara puntes de llança, ganivets amb la fulla afalcatada. Entre el material d'importació, destaquen també una sèrie d'escarabeus de finals del segle VII/inicis del VI aC que possiblement devien pertànyer a un únic collaret de penjolls ³⁸. Ens sembla igualment interessant el retrobament de cnémides que remetent al món grec i als elements defensius del soldat hoplita. L'absència de cnémides en el món celta i la seva localització en les costes mediterrànies a partir de l'època arcaica permeten considerar l'element grec com a responsable d'aquesta difusió. La utilització d'aquests elements defensius s'estén a la Magna Grècia i, especialment, al món etrusc que els inclou com a característica de la panòplia defensiva del seu armament. Els exemplars de Mas de

²⁹ MALUQUER: 1984, p: 103. MUNILLA: 1987, p: 3.

³⁰ SANMARTÍ: 1975, p:117.

³¹ MALUQUER: 1984, p: 37- 42.

³² MUNILLA: 1987, p: 13-42.

³³ MUNILLA: 1987, p: 13-42.

³⁴ MUNILLA: 1987, p: 138-144.

³⁵ MUNILLA: 1987, p: 84-106.

³⁶ MUNILLA: 1987, p: 106-138.

³⁷ MUNILLA: 1987, p: 150-152.

³⁸ MALUQUER: 1984, p: 55-100.

Mussols s'incriurien dins d'aquesta tradició i serien un testimoni més de la influència forana en aquesta àrea ³⁹.

En aquest sentit, cal remarcar la forta influència fenícia a què és sotmesa la zona de l'Ebre. Això ho veiem en la composició d'alguns aixovars funeraris on trobem aquelles peces de particular aprecí del difunt. Es tracta de peces importades com l'ampolleta fenícia, els escarabeus o el mateix aríbal. Són sovint aquestes peces procedents del comerç de luxe les que ens donen una major precisió cronològica de la sepultura, així com el rang social del difunt. Així mateix, l'aprecí per aquesta mena d'objectes queda demostrat amb l'aríbal de fabricació indígena imitant el nostre de fabricació etrusco-coríntia que hom creu procedent de la mateixa tomba Tx (Làm. IV, 2) ⁴⁰.

Es fa difícil donar una cronologia general per a tota la necròpoli a causa dels diferents moments de la seva excavació i a causa de la dispersió dels seus materials. Les incineracions excavades més recentment per J. Maluquer datarien entre el 580 i el 530 aC ⁴¹ tot i que el seu inici podria ser un xic anterior. A partir de l'estudi dels bronzes d'ús personal localitzats en els diversos aixovars funeraris, G. Munilla ha confirmat aquesta cronologia com a moment més important de la necròpoli. Tot i això, certs enterraments permeten emmarcar la utilització de la necròpoli entre el primer quart del segle VI, com a etapa inicial, i els primers anys del V aC, com a fase final ⁴². Aquesta datació concorda, doncs, amb el possible moment de fabricació i d'arribada a les nostres costes de l'aríbal etrusco-corinti d'aquesta necròpoli.

1.3. Poblat de La Gessera (Caseres, Terra Alta, Tarragona)

1.3.1. Copa de bucchero nero

Fou trobada en el poblat l'any 1913 i es conserva al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb el número d'inventari 18 073. En desconeixem el seu context arqueològic ⁴³. La peça es troba fragmentada però fou reconstruïda i restaurada (Làm. V, 1, 2).

Segons E. Sanmartí, el tros conservat fa uns 6 cm d'alçada, té una vora de uns 18,2 cm de diàmetre i una profunditat de 5,4 cm aproximadament. L'argila és grisàcea fosca amb alguna impuresa negrosa i blanquinosa, és ben cuita i dura. La superfície és negra amb un aspecte llis i brunyit tot i la degradació patida durant el rentat de la peça en el moment del seu descobriment. Té un recipient profund amb una paret força gruixuda sobreelevada que després es corva per a acabar en una vora sortint. El peu, que es conserva incomplet, seria bastant alt,

³⁹ MUNILLA: 1987, p: 145-149. MUNILLA: 1991, p: 108-110 i 112-114.

⁴⁰ MALUQUER: 1984, p: 61-68. Es troba conservat al Museu del Montsià (Amposta) amb el número d'inventari 2 152.

⁴¹ MALUQUER : 1984, p:103.

⁴² MUNILLA: 1987, p: 2-252 i p: 886, MUNILLA: 1991, p: 141-142.

⁴³ SANMARTÍ: 1973, p: 224-227, figs. 4-5.

de forma cònica i buit en la part interna. Pel que fa a les nanses, sols en coneixem els seus munyons ⁴⁴.

P. Bosch-Gimpera és qui la trobà i, en un primer moment, la interpretà com a una imitació indígena d'una peça grega ⁴⁵ tot i que més tard la creu de procedència àtica ⁴⁶. En aquest mateix sentit, V. Page la cita com a imitació local d'un model àtic ⁴⁷. Tot i això, E. Sanmartí en fa un estudi acurat i la interpreta com a *bucchero nero* de tipus *pesante* ⁴⁸ i, per tant, la seva fabricació se situaria durant el segle VI aC. Per la seva forma, creu que pot tractar-se d'una imitació de la copa de Siana, prototipus que té una producció dins del segon quart del segle VI aC. Segons ell, doncs, la nostra peça dataria de mitjans de segle o més tard.

En aquest sentit, tal com afirma N.H. Ramage ⁴⁹, les formes ceràmiques de *bucchero* continuen seguint els models grecs durant el segle VI, tal com ho feien durant el VII aC, i, per tant, també imiten formes àtiques com les copes de Siana i de Bandes. Les copes de Siana es donen, aproximadament, a partir del 575 i fins al 555 aC. Van ser distribuïdes en tot el món grec, tenien un bon mercat a Corint i sobretot a l'oest del Mediterrani, notablement a Taranto ⁵⁰. Per tant, és força provable que aquestes arribessin a mans d'artesans etruscs i fossin imitades.

D'altra banda, les produccions de *bucchero pesante* es caracteritzen per unes parets gruixudes (d'entre 3 i 4 mm) d'aspecte lluent i "sabonós", per un major nombre de vasos en *bucchero* gris i gris-negre, per freqüents peces de mida mitjana i gran (fins a 40-60 cm.), per una decoració reduïda menys pel que fa als relleus. Per tant, els vasos no decorats com el nostre són nombrosos. Es dona un producció molt intensa a l'Etrúria interna (Chiusi, Orvieto) durant gran part del segle VI aC. El seu millor moment se situa entre el 575 i el 530 aC., període que coincideix amb l'estensió màxima dels tallers de *bucchero*. Cap al final d'aquesta fase, comença la davallada de la difusió del *bucchero* via marítima tot i que encara es manté en alguns sectors privilegiats com al Mediterrani nord-occidental. Després ve una fase de recessió de la producció arreu d'Etrúria, una extensió de la producció del *bucchero* gris i del gris-negre però amb un consum sobretot local i regional ⁵¹.

Tant pel que fa a la forma com al tipus de pasta, la nostra peça correspon efectivament a una producció de *bucchero pesante* de mitjans de segle VI aC. La seva arribada a les terres de l'Ebre es donaria cap a aquest moment, abans del període de recessió en la producció i en el comerç etrusc.

⁴⁴ SANMARTÍ: 1973, p: 224-227.

⁴⁵ BOSCH-GIMPERA: 1913-1914, p: 835, fig 75.

⁴⁶ SANMARTÍ: 1973, p: 225.

⁴⁷ PAGE DEL POZO: 1984, p:79.

⁴⁸ SANMARTÍ: 1975, p: 759-766.

⁴⁹ RAMAGE: 1970, p: 31.

⁵⁰ BOARDMAN: 1974, p: 31-33.

⁵¹ GRAN- AYMERICH: 1990, p: 19- 41.

1.3.2 El poblat de La Gessera i el seu entorn

Es troba situat al marge dret del riu Ebre en contacte amb els poblats de la comarca del Matarranya. En aquesta zona, situen l'inici d'alguns poblats al segle VII aC i les primeres importacions de la costa mediterrània comencen en la centúria següent, com ara a Sant Cristòfol, Tossal Redó, Sant Antoni, Les Ombries, Els Castellans i La Gessera, entre d'altres. La major part se situen molt a prop dels rius en elevacions a 400-500 m sobre el nivell del mar. Ben aviat, Sant Antoni ocuparà un lloc central en aquesta xarxa donada la intervisibilitat entre aquest punt i la resta de poblats ⁵². Segons E. Sanmartí ⁵³, tot i estar relativament a prop de l'Ebre, veiem una dicotomia entre la costa i l'interior, ja que les primeres influències colonials són més tardanes. Així, els primers elements d'importació fenícia corresponen a la primera i segona meitat del segle VI aC.

Però, segons observa G. Ruiz Zapatero ⁵⁴, si el nombre d'importacions en els jaciments és baix, és perquè hom va violar els enterraments i no en coneixem els aixovars. Així doncs, hauriem de suposar un volum comercial superior. Les importacions fenícies es donarien a partir del 625 fins al 575/550 aC, mentre que les gregues i etrusques es generalitzen a partir del 550 aC. Els primers estímuls fenicis porten el coneixement i la generalització de la metal·lúrgia del ferro a més de la difusió del torn. En aquest sentit, constatem com les primeres ceràmiques ibèriques de la regió presenten una forta influència fenícia pel que fa a la forma (vas en forma de tulipa procedent d'una cista del Mas Roig de Calaceit) i a la decoració (ceràmiques pintades a bandes amb un to vermell vinós localitzades a San Cristòfol i a La Gessera) ⁵⁵. En aquest sentit, podem relacionar aquestes ceràmiques de producció local amb les que hom ha localitzat a la necròpoli del Coll del Moro de Gandesa en un context de finals de segle VII i segle VI aC ⁵⁶.

Segons G. Ruiz Zapatero, la totalitat de les importacions del Baix Aragó són ceràmiques relacionades amb el transport de vi i d'oli així com vaixel·la de taula de luxe. Cal tenir en compte que també s'hagueren pogut comercialitzar objectes i elements de material perible, com ara teixits i perfums. Aquesta concentració d'importacions s'explicaria per la seva relativa proximitat a la costa i per ser una zona densament poblada, amb uns bons rendiments agrícoles i ramaders com a possible contrapartida, i una bona demanda de productes estrangers. És així com ens explicariem aquesta tendència a ocupar llocs elevats sobre les vies de comunicació entre la costa i l'interior ⁵⁷.

Per tot plegat, creiem necessari aprofundir en la investigació sobre quins són i com es produeixen els canvis que afecten aquesta regió des de mitjans de segle VII aC. Noves excavacions en aquesta comarca ens permetran entendre molt més bé el context comercial,

⁵² SANMARTÍ: 1987, p: 69-73.

⁵³ SANMARTÍ: 1987, p: 67-75.

⁵⁴ RUIZ ZAPATERO: 1983-84, p: 52-55. RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 447-470.

⁵⁵ RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 462-470.

⁵⁶ RAFEL FONATANALS: 1992, p: 97-104.

⁵⁷ RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 471-519. RUIZ ZAPATERO: 1983-84, p: 55-58.

econòmic i social de l'arribada del bucchero de La Gessera així com dels altres elements d'importació.

2. El material etrusc del País Valencià

2.1. El Cabanyal-Malvarrosa (València)

Durant unes prospeccions submarines realitzades als anys 1983 i 1984, es trobaren una sèrie d'àmfores etrusques entre les quals ara en destaquem tres fragments ⁵⁸. Es tracta d'un fragment de paret amb ansa (Malv. 83-1), un fragment de llavi amb l'inici de l'ansa (Malv. 83-14) i un fragment d'ansa amb part del cos (Malv. 84-19) (Làm. V, 3).

El primer exemplar presenta una pasta de color gris al nucli i groc clar a l'exterior, molt porosa i poc compacte. El desgreixant està compost per sorres moltes fines en abundància i també per quarcita, esquist i arenes griseses i per esclats de mica daurada en menor quantitat però de calibre més gruixut. La peça no té una adscripció tipològica clara però potser s'assembla als tipus més antics. Així, hom ⁵⁹ la classifica com a tipus 1 de Py o de la sèrie B de Marchand segons el tipus de pasta. El tipus 1 de Py té una cronologia de 625-575 aC, després del 550 ja no són utilitzades ⁶⁰.

El segon exemplar té una pasta de color groc clar, molt porosa i poc compacte. El desgreixant de calibre mitjà és abundant i el fi està compost per pedretes moltes griseses i esclats de mica daurada. La seva adscripció tipològica tampoc és clara ⁶¹. Podria correspondre a la sèrie B de Marchand o bé al tipus 1 de Py amb la mateixa cronologia que la peça anterior.

L'ansa es conserva completa amb una part del cos. La pasta és de color negre al nucli i marró clar a l'exterior, porosa i poc compacta. El desgreixant de arenes moltes és fi i molt abundant mentres que el de quarcita, esquist i partícules de mica daurada és més gruixut i menys abundant. Tot i la dificultat de classificar tipològicament una ansa, els seus investigadors apunten la seva possible pertinença a la sèrie B de Marchand o al tipus 1 de Py, amb una cronologia semblant a les peces anteriors ⁶². Aquesta dificultat es fa palesa quan, en el mateix estudi, li trobem assignada una segona tipologia ben diferent: la sèrie A de Marchand, sotsgrup "d" o bé el tipus 3A ò 4 de Py ⁶³.

Donada la dificultat per assignar a aquests fragments una classificació tipològica clara, voldríem manifestar les nostres reserves a l'hora de situar-los cronològicament i de donar-los una interpretació històrica coherent. Tot i això, si, segons ens indiquen aquests

⁵⁸ RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1115-1124. FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 324-327

⁵⁹ RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1121. FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326- 327.

⁶⁰ PY: 1985, p: 74. MARCHAND: 1982, p: 146.

⁶¹ RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1121. FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326- 327.

⁶² RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1117 i 1121. FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326.

⁶³ MARCHAND: 1982, p: 145-146 i 157. PY: 1985, p: 74-81.

estudis, el material estudiat arriba a la costa valenciana a inicis del segle VI aC, aquest fet coincideix amb l'arribada d'altres peces d'importació mediterrània al País Valencià.

2.2. Els Tossalets (Alcalà de Xivert)

2.2.1. Fragment de bucchero nero

En superfície hom ha trobat un fragment de bucchero nero. Segons A. Oliver ⁶⁴, es tracta d'una peça amb una pasta grisa fosca molt depurada i amb un desgreixant càlcic. La superfície està polida i s'hi aprecia l'espulat. La superfície és més clara que la part central de la paret. Segons ell, es tracta d'un fragment de càntar sense poder-ne identificar la tipologia a causa de la petitesa del fragment (Làm. VI, 1).

Tot i això, segons el nostre parer, tant la carena de la peça com l'entrant de l'inici del coll (o part superior del cos) fan que ens hàgim de decantar per una altre mena de peça. En efecte, l'hauríem de definir més aviat com a "forma tancada amb ansa", mentre que el càntar presenta una forma oberta. En un intent de ser més precisos sobre la seva forma, podem dir que es podria tractar d'un *oenochoe*, d'un *olpe* o d'una àmfora. Es fa molt difícil definir-ne una tipologia més concreta. Si contemplem les tres formes possibles, la carena arrodonida i un coll entrant just al nivell de l'ansa, potser podríem fer-ne una arriscada interpretació i inserir la peça en alguna de les diverses formes que presenten aquestes característiques de la tipologia de Rasmussen ⁶⁵ datades totes elles, en general, entre el tercer quart del segle VII i el primer quart del VI aC. Aquesta cronologia coincideix amb la resta de material etrusc documentat en la zona de l'Ebre. Cal també assenyalar l'originalitat de la forma ja que, a excepció d'Empúries on s'hi documenta algun *oenochoe* en nivells de ple segle VI aC, totes les peces de bucchero localitzades en terra catalana corresponen a formes obertes (càntar, copes).

2.2.2. El jaciment

L'assentament ibèric de Els Tossalets es troba dalt d'un petit montícul enmig de la plana litoral de Alcossebre-Torreblanca, al Baix Maestrat, a uns dos quilòmetres de la costa. Cal relacionar-lo amb altres assentaments propers que també participen de les influències mediterrànies com a punts estratègics en la ruta de penetració a l'interior, tal com veurem més endavant. Actualment, el jaciment es troba en molt mal estat ja que hom ha realitzat una carretera que arriba fins a dalt per a urbanitzar-ne l'indret. Sols en coneixem material en superfície com és el fragment estudiat ⁶⁶.

⁶⁴ OLIVER: 1986, p: 223.

⁶⁵ RASMUSSEN: 1979, p: 68-75 (àmfores), p: 75-88 (*oenochoi*), p: 88-89 (olpes)

⁶⁶ OLIVER: 1986, p: 223.

3. El material etrusc d'Eivissa

3.1. Les troballes etrusques de Puig des Molins

3.1.1. Aríbal ovoidal

Prové de la col.lecció Costa. La Diputació de Barcelona l'adquireix als anys 20. Es troba dipositat al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb el número 8 427. Possiblement provingui de Puig des Molins ⁶⁷ (Làm. VI, 2, 3).

Es tracta d'un aríbal de forma ovoidal amb el peu anular i la boca rodona. Té el llavi sortint formant un disc que conserva fragmentat. L'ansa és de cinta i forma un colze des del llavi fins a la part superior de la panxa. La pasta i la superfície externa és d'un color rosa clar, amb algunes partícules de mica. No s'aprecien restes de decoració ⁶⁸.

Trobem paral·lels d'aquesta forma en la ceràmica coríntia tal com s'escau en la major part de les produccions etrusco-corínties. L'aríbal globular apareix en el repertori Protocorinti transformant-se gradualment en una forma ovoidal ⁶⁹ donant així un nou prototipus a la producció etrusco-coríntia. Són freqüents els exemplars d'aríbals ovoïdes procedents d'Etrúria. A la col.lecció Ciacci de Grosseto ⁷⁰ en trobem un amb una decoració lineal datat al tercer quart del segle VII aC. Així mateix, en veiem un altre procedent de l'Esquilí amb restes de decoració lineal datat cap al 630 aC ⁷¹. De Cerveteri en procedeixen forces com ara el de la tomba 352 de Monte Abatone ⁷² datat a mitjans de segle VII aC o els de les tombes 89 i 90 de la mateixa necròpoli ⁷³. A la col.lecció de la Societat Arqueològica de Montpeller ⁷⁴ en trobem dos exemplar datats a finals del segle VII aC.

Aquesta peça dataria doncs de la segona meitat del segle VII aC. Tot i això, la cronologia de l'altre peça etrusca coneguda a Eivissa ens aconsella rebaixar la datació a finals del segle VII o inicis del VI aC.

3.1.2. Càntar de bucchero nero

Fou trobat a la sepultura n° 5 del sector Can Partit de la necròpoli, anomenada també Incineració n° II. Es troba dipositat en el Museu Arqueològic d'Eivissa amb l'inventari VR 38/26/1. Es conserva pràcticament complet ⁷⁵ (Làm. VII).

⁶⁷ RAMON: 1983, p: 113-115.

⁶⁸ COSTA RIBAS; GÓMEZ BELLARD: 1987, p: 43-45. RAMON: 1983, p: 113-115. GÓMEZ BELLARD: 1991, p: 295.

⁶⁹ PAYNE: 1931, p: 5- 7.

⁷⁰ DONATI; MICHELUCCI: 1981, n° 122.

⁷¹ Civiltà: 1976, p: 142, n° 11, làm. XXI-E-11.

⁷² BUGLI; GELATI: 1981, p: 230- 231, n° 113.

⁷³ BOSIO; PRUNETI: 1984, p: 62, n° 59, 60 (tomba 89) i p: 79, n° 95, 86 (tomba 90).

⁷⁴ LAURENS: 1974, n° 135, 136.

⁷⁵ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 94-96.

Es tracta d'un càntar de bucchero nero de pasta gris cendra, dura, amb la superfície ben allisada de color negre mat. El peu és circular i força baix. Les anses són de cinta. Com a decoració, a l'alçada de l'inici inferior de les anses i al voltant de tota la peça, hi trobem una petita incisió marcada amb unes altres petites incisions verticals formant unes oves⁷⁶.

Per la seva forma correspon al tipus 3e de T.B. Rasmussen produït des de l'últim quart del segle VII fins a mitjans del VI aC. Així mateix, també se'l pot relacionar amb el tipus 2 de la classificació del material etrusc de Sardenya de M. Gras⁷⁷. En aquest cas, ja tindriem un paral·lel de la nostra peça en aquesta illa.

El context arqueològic de la nostra peça és força complex. La fossa té una forma rectangular orientada en direcció Est-Oest i presenta dos enterraments sobreposats. En la part superior van aparèixer cendres i ossos humans incinerats, el càntar de bucchero nero, dues anelletes de plata, el cap d'una possible agulla de bronze i, un xic més allunyat, un fragment de bol gris. A sota, s'hi va localitzar un conjunt de pedres no treballades i disposades de forma el·líptica al voltant d'una estela en posició horitzontal i alineada seguint l'eix longitudinal de la fossa. Dins d'una petita fossa central va aparèixer un segon conjunt d'ossos humans incinerats sense cap mena de material que l'acompanyi. L'aixovar pot haver desaparegut a causa de la construcció dels ciments d'un edifici modern⁷⁸.

El primer moment d'utilització de la fossa correspon a l'enterrament inferior. Les parets laterals fortament cremades ens fan pensar que, probablement, el cos fou cremat in situ. Les restes òssies ens indiquen que es tracta d'una dona adulta (Incineració IIB). En el segon moment d'utilització, hom va obrir la fossa i va preparar un sot on hi va dipositar els ossos de la segona incineració corresponents a un nen d'edat inferior a 5-6 anys (Incineració IIA)⁷⁹. L'estela localitzada devia mantenir inicialment una posició vertical per tal de marcar l'enterrament. Poc després del primer enterrament, la sepultura degué ser oberta de nou i, un cop l'estela hi fou col·locada horitzontalment, hom diposità els ossos cremats d'un nen que, possiblement, devia tenir una relació familiar amb la dona morta. Hom creu que els elements materials localitzats varen ser dipositats en aquest moment en motiu d'alguna cerimònia feta sobre el primer enterrament en ocasió de realitzar-se el segon, ja que, difícilment, podria tractar-se de l'aixovar d'un nen petit. A partir de paral·lels amb altres fosses semblants localitzades a prop d'aquesta, hom situa l'enterrament infantil entorn el 590 i el 575 aC⁸⁰.

Ens sembla interessant esmentar la presència d'una capa fina de sorra groguenca entre la roca i els nivells negres de cremació de la Incineració IIB⁸¹. Aquesta característica s'ha

⁷⁶ COSTA RIBAS; GÓMEZ BELLARD: 1987, p: 31-56. GÓMEZ BELLARD: 1991, p: 296.

⁷⁷ GRAS: 1974, p: 83.

⁷⁸ GÓMEZ BALLARD: 1990, p: 94-95.

⁷⁹ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 95.

⁸⁰ COSTA RIBAS; GÓMEZ BELLARD: 1987, p: 48-49. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 146, 158 i 161. GÓMEZ BELLARD: 1991, p: 296.

⁸¹ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 95.

documentat tant sols en un altre cas en la mateixa necròpoli de Puig des Molins i hom la interpreta com una manera de separar el cos i la pira de la roca mare. Tot i això, també podria tractar-se d'un ritu específic. En els *tophets* de Cartago i Mozia, hom documenta una capa gruixuda d'arena per a marcar la reorganització del tophet i l'inici d'una nova etapa. Segons C. Gómez Bellard, aquesta fina capa d'arena documentada en les dues incineracions de Puig des Molins podria simbolitzar una idea semblant relacionada amb l'inici d'un nou estat per a la persona morta ⁸².

3.2. La necròpoli de Puig des Molins

La necròpoli de Puig des Molins es troba situada dalt d'un turó a la badia d'Eivissa, a uns 500 m a l'oest de l'hàbitat de Puig de Vila. A la zona nord-oest del jaciment, es documenten un gran nombre de enterraments d'incineració corresponents a la primera fase d'utilització de la necròpoli, amb un gran nombre de sepultures que s'enquadren entre l'últim quart de segle VII i mitjans del VI aC, aproximadament el temps de dues generacions ⁸³.

Les sepultures són excavades a la roca mare, a excepció d'algunes deposicions fetes directament sobre el sòl. El lloc triat per als enterraments arcaics se situa al peu del turó i a l'inici de la seva falda nord. La major part de les tombes es troben relativament espaiades entre si i no guarden cap mena d'ordre, si bé totes les fosses semblen respectar sempre la mateixa orientació est-oest. Pel que fa al ritual funerari, no és fins a partir de la segona meitat del segle VI aC que s'introdueix la inhumació. Les sepultures més antigues practiquen totes la incineració. En alguns casos, la cremació es realitza en el mateix lloc d'enterrament com ara en la Incineració IIB, però en la major part dels casos es tracta d'enterrament secundaris. És a dir, tot i que no ha estat localitzat, la necròpoli de Puig des Molins devia tenir un *ustrinium* per a la cremació dels cadàvers. Un cop acabada la cremació, els ossos quedaven barrejats amb les restes de cendres de la fusta i eren recollits per a la seva definitiva deposició. Sembla ser que, en la nostra necròpoli, la recollida dels ossos era molt completa ja que hom pot identificar fragments de quasi totes les parts de l'esquelet ⁸⁴.

Pel que fa als diferent tipus de sepultura, en trobem de quatre menes. Els ossos poden ser dipositats directament sobre la roca. Si no, els podem trobar col.locats dins d'un forat natural de la roca, parcialment retocat o totalment artificial. Trobem també ossos introduïts dins d'una urna, la qual es diposita en algun dels tipus de forats mencionats. Finalment, les restes incinerades poden ser col.locades en fosses, generalment rectangulars i que poden ser simples, amb ressals laterals o bé amb un canalet central. En aquest darrer tipus, la cremació es realitza in situ, tal com hem vist en el cas de la Incineració IIB de la sepultura n° 5 ⁸⁵. Si bé els

⁸² GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 159.

⁸³ COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 256-257. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 158.

⁸⁴ GÓMEZ BELLARD: 1990, p; 153-155.

⁸⁵ COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p; 258. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 156-158.

aixovars són generalment escassos, les incineracions en urnes semblen ser les més antigues, i les podem situar entorn al 600 aC. Poc després, trobaríem les fosses amb un canalet central entre finals dels segle VII i el primer quart del VI aC. La resta de sepultures tenen una datació més àmplia: de primera meitat de segle VI aC arribant fins a la segona meitat pel que fa a les fosses amb ressalts laterals ⁸⁶.

4. El material etrusc de l'Empordà

4.1. La Fonollera (Torroella de Montgrí, Empordà)

4.1.1. Fragment de càntar de bucchero nero

Es tracta d'una peça amb una argila grisa fosca i fina. El desgreixant és de mica en pols força abundant i algun granet de quars. La superfície és bastant polida, fosca i grisa amarronada. Té una decoració de dues línies sota la vora i incisions a la carena en forma d'oves. En conservem un fragment amb el perfil complet des de la vora fins a sota la carena, però en falten les anses ⁸⁷ (Làm. VIII, 1).

Per la seva forma i decoració, pertany al tipus 3e de T.B. Rasmussen ⁸⁸. Recordem que aquest autor defensa la fabricació d'aquest tipus ceràmic des de finals del segle VII fins a mitjans de segle VI aC almenys, morint cap al tercer quart d'aquest segle. La nostra peça també correspon al càntar tipus 1 de M.Gras ⁸⁹ datat entorn del 600 aC. La manca de context arqueològic ens impedeix definir de manera més precisa el moment de la seva arribada i del seu ús en les terres empordaneses que pot oscil·lar entre el 600 aC i mitjans de segle, ben bé.

4.1.2. El jaciment

El jaciment de La Fonollera se situa al sud del terme municipal de Torroella de Montgrí, entre les muntanyes de Begur i el Massís del Montgrí. Ocupa el lloc més elevat d'aquesta zona baixa costanera del Baix Empordà. El seu petit montícul domina tota la platja de Pals i la desembocadura dels rius Ter i, especialment, del Daró, entrada natural a Ullastret via fluvial ⁹⁰.

Es tracta d'un poblat a l'aire lliure amb una ocupació humana permanent i progressiva. El jaciment presenta quatre nivells d'ocupació que corresponen a diferents èpoques: el Bronze antic i mig (fase I), el Bronze final II-III (fase IIa i IIb), època romano-republicana (fase III), baix imperi (fase IV). Tot i això, s'han documentat una sèrie d'objectes

⁸⁶ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 158-159.

⁸⁷ MARTÍN: 1985, p: 85. MARTÍN: 1991, p: 97.

⁸⁸ RASMUSSEN: 1979, p: 104- 105.

⁸⁹ GRAS: 1974, p: 82. MARTÍN: 1985, p: 85.

⁹⁰ MARTÍN: 1985, p: 82. PONS: 1977, p: 19-20. PONS: 1984, p: 25.

isolats que no corresponen a cap d'aquestes fases, com ara el càntar de bucchero nero, alguns fragments d'amfora massaliota de mitjans del segle V aC i alguns fragments de sigillata del segle I dC ⁹¹.

Els diferents treballs de prospecció i d'excavació han posat en evidència l'ocupació del sector oest del promontori, de pendent més suau, mentres que la part més elevada i el sector sud-est semblen deshabitats ⁹². D'aquesta manera, el poblat no és vist des del mar, al mateix temps que aquest el defensa ⁹³.

Tant aquesta ubicació del poblat en el promontori com la situació favorable del mateix promontori en la desembocadura del Daró i prop d'Empúries, en fan un punt estratègic per a controlar el que s'esdevé a la regió. No hi ha dubte que cal avançar en la investigació del jaciment per a aprofundir més en tots aquests aspectes així com per a entendre millor la presència d'uns elements forans que, ara per ara, no semblen correspondre a cap fase d'ocupació.

4.2. El material etrusc d'Ullastret/Illa d'en Reixac

4.2.1. Troços d'ansa d'àmfora

El material etrusc de l'Illa d'en Reixac que sembla tenir una cronologia més antiga procedeix de l'estrat VII del Departament 1, excavat al 1965/1966 ⁹⁴. Es tracta d'uns fragments d'ansa d'àmfora etrusca mencionats per M. Oliva ⁹⁵ dels quals no en coneixem cap descripció, dibuix, fotografia ni la ubicació actual.

En aquest estrat apareix un possible enllosat de pedres planes, troços de tovots, restes d'un mur i, com a material ceràmic, destaquen bàsicament la ceràmica a mà de tradició Camps d'Urnes i una curiosa peça que M. Oliva defineix com a ceràmica grisa d'Àsia menor ⁹⁶ però que, de fet, es tracta d'un *oenochoe* amb una morfologia que recorda una producció de l'àmbit etrusco-corinti de Vulci. L. Donati n'ha fet recentment un estudi molt acurat basant-se amb paral·lels etruscs i arribant a la conclusió que es tracta d'una peça de fabricació indígena a partir de prototipus etruscs del primer quart del segle VI aC ⁹⁷ (Làm. VIII, 2).

4.2.2. El jaciment

L'Illa d'en Reixac és un establiment indígena que comença a viure cap a finals del segle VII o molt a inicis del VI aC. L'habitava una població que ocupava la regió des de moltes generacions tal i com ens indica el jaciment costaner de La Fonollera. Els nivells més

⁹¹ PONS: 1977, p: 44. PONS: 1984, p: 60.

⁹² PONS: 1977, p: 20-22.

⁹³ PONS: 1977, p: 44.

⁹⁴ OLIVA: 1976, p: 744-775.

⁹⁵ OLIVA: 1976, p: 765.

⁹⁶ OLIVA: 1976, p: 764-775.

⁹⁷ DONATI: 1991, p: 576-585.

antics del jaciment corresponents a la fase IA, capes I i II, ens revelen restes de cabanes construïdes amb material perible. Com a cultura material hi trobem la ceràmica a mà de tipus Camps d'Urnes que segueix la tradició local així com material d'importació fenici (sempre àmfores) i etrusc ⁹⁸. Tot i això, segons A. Martín i E. Pons, el material etrusc no apareixeria fins a la fase IB del jaciment (a partir del 575 aC.) juntament amb les primeres importacions gregues ⁹⁹. Però, segons apunta E. Pons, en aquestes dues fases la quantitat de material ceràmic fet a mà sobresurt en relació amb les importacions, fet que indica una continuïtat en les estructures econòmiques malgrat els contactes culturals ¹⁰⁰. La fase IA de l'assentament s'ubicaria dins el primer quart de segle VI aC.

4.3. El material etrusc de la Palaiàpolis d'Empúries

4.3.1. Estudi del material

Les peces etrusques documentades provenen d'antigues excavacions dirigides per M. Almagro, algunes de les quals no foren mencionades en la publicació de la memòria de l'excavació ¹⁰¹. E. Sanmartí n'ha donat a conèixer algunes ¹⁰², localitzades en l'estrat VIII i en el IX de la Palaiàpolis.

L'estrat VIII apareix molt remenat amb material des del segle VI fins al II aC. Fou excavat per M. Almagro a mitjans de segle ¹⁰³. En provenen uns pocs fragments d'àmfora etrusca (alguna ansa, una vora) (Làm. IX, 1). Degut a la poca fiabilitat de l'estrat i a la poca informació que ens dóna el context, és impossible donar una cronologia més precisa que la del primer quart del segle VI aC, moment d'ocupació de la Palaiàpolis. L'estrat IX correspon als més antics vestigis del primer assentament grec a la Palaiàpolis ¹⁰⁴; de l'anomenada àrea 1 i del fons de la Torre circular d'època medieval en provenen una vora, una base i un fragment de paret corresponent a la carena d'una peça de bucchero amb una decoració amb incisa, publicats per M. Almagro ¹⁰⁵, així com alguns fragments de bucchero nero (dos fragments informes, una ansa i un fragment de càntar) i d'àmfora etrusca inèdits (Làm. IX, 2,3). El material aparegut en el seu mateix context arqueològic està compost per ceràmica jònia, grisa de l'Àsia menor, coríntia, àtica, comuna i ceràmica a mà de tradició Camps d'Urnes ¹⁰⁶. El mateix M. Almagro situa aquestes troballes cap al 575 aC, no molt abans de l'establiment de la població grega a la Neàpolis.

⁹⁸ SANMARTÍ: 1982, p: 285.

⁹⁹ MARTÍN: 1991, p: 98. PONS: 1984, p: 99.

¹⁰⁰ PONS: 1984, p: 99.

¹⁰¹ SANMARTÍ, MARTÍ: 1971, p: 55.

¹⁰² SANMARTÍ, MARTÍ: 1971, p: 55, 57.

¹⁰³ ALMAGRO: 1964, p: 61-71.

¹⁰⁴ ALMAGRO: 1964, p: 71-85.

¹⁰⁵ ALMAGRO: 1964, p: 74, fig. 1,2,3.

¹⁰⁶ ALMAGRO: 1964, p: 71-84.

4.3.2. La Palaiàpolis

La Palaiàpolis és fundada pels focs cap al 600 aC en l'actual Sant Martí d'Empúries. Era una illa voltada de mar i de maresmes. Durant els primers 50 anys del segle VI aC, serà una simple factoria sense grans pretensions urbanístiques ¹⁰⁷. La posterior ocupació de l'indret en època medieval i moderna en fa molt difícil les excavacions. Més endavant tractarem la fundació d'Empúries amb més profunditat, però dibuixem-ne ara algunes pinzellades.

A partir d'un anàlisi tipològic del material indígena de la Palaiàpolis (estrats VIII-IX i V-VI) i de la seva relació amb materials assimilables dels assentaments i de les necròpolis empordaneses apreciem un procés d'ocupació continuat i ben definit des de mitjans del segle VIII i fins al segle VI aC. Es tracta de material ceràmic a mà, procedent d'excavacions antigues, que segueix la tradició del Bronze Final i de la primera edat del Ferro empordanesa, amb paral·lelismes a la necròpoli d'Anglès i a l'Illa d'en Reixac (Ullastret) ¹⁰⁸. En aquest sentit, les excavacions que s'han dut a terme molt recentment confirmen aquesta hipòtesi ja que hom ha documentat les restes d'un assentament del Bronze Final així com nou material etrusc sempre associat a elements de fabricació grega ¹⁰⁹.

Així doncs, l'establiment colonial focu de la Palaiàpolis se situaria fonent-se sobre un nucli indígena del Bronze Final cap al 600 aC. A més, conviuria amb l'assentament indígena emporità estès sobre una part de la plataforma superior del turó d'Empúries. Després, sense abandonar la Palaiàpolis, es construiria el nou establiment (Neàpolis) al costat de la badia natural, prop de l'assentament indígena del turó emporità que estaria en ple funcionament en el moment de l'arribada dels focs ¹¹⁰.

4.4. El material de la necròpoli El Portitxol

4.4.1. Aríbal globular

Es conserva en el Museu Arqueològic de Girona amb el número d'inventari 16. Es tracta d'un aríbal de boca plana i boca discoidal amb el cos globular ¹¹¹. El color de la seva argila és d'un beig clar. La seva decoració està composta per un vernís vermell marró alternant amb un vermell vinós. Té tres bandes amples que rodejen el cos (la central és més estreta i de to més clar) i a l'espatlla, a partir de l'inici del coll, hi trobem unes línies radials (pètals irregulars). El disc superior de la boca té tres bandes concèntriques, la central més ampla i de color vermell vinós, i les externes més fines però de color marró. Es tracta d'una peça de fabricació etrusco-coríntia (Làm. X, 1, 2).

¹⁰⁷ MARCET; SANMARTÍ; 1989, p: 68-69. SANMARTÍ: 1990, p: 393-394.

¹⁰⁸ ROVIRA; SANMARTÍ: 1987, p: 101.

¹⁰⁹ Voldríem agrair la gentilesa del Sr. P. Castanyer, arqueòleg d'Empúries, per facilitar-nos aquesta informació.

¹¹⁰ ROVIRA; SANMARTÍ: 1987, p: 101.

¹¹¹ TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol. I, p: 48, vol. II, làm. XI,1.

La seva forma deriva de la B2 de H. Payne ¹¹² característica del període Corinti Antic (625-620 aC.) que correspon a una simplificació de la forma A que hem vist en l'aríbal de Mas de Mussols. Sovint té una decoració de bandes concèntriques a la boca, allunyant-se així dels seus prototipus corintis que presenten a la boca una decoració de pètals o d'estries radials¹¹³. La seva cronologia oscil·la entre el 625 i el 525 aC ¹¹⁴. Segons R.M. Asensi i la cronologia de la necròpoli que ens ocupa, la nostra peça dataria de la primera meitat del segle VI aC.

Els aríbals globulars etrusco-corintis amb decoració lineal són ampliament difosos a tota Etrúria, sobretot la meridional costanera i en especial a Vulci i a la vall del Fiora on eren actives totes les fàbriques que produïen ceràmica etrusco-coríntia ¹¹⁵. Recentment, R.M. Asensi n'ha fet un estudi, al qual em remeto, força més complet que l'antic de G. Trias de Arribas documentant altres peces paral·leles a la nostra. Nosaltres tant sols n'afegirem algunes més per a completar aquesta llista. Així doncs podríem citar l'aríbal globular de Poggio Civitate (Murlo)¹¹⁶, el de Agnani (Frosinone, Lazio) datat en la primera meitat del segle VI aC ¹¹⁷ o bé els dos adquirits a Roma i conservats en el Museu Nacional de Copenhaguen ¹¹⁸, tots ells amb decoració lineal.

4.4.2. Alabastre

Es troba al Museu Diocesà de Girona amb el número d'inventari 834. Prové de la col·lecció Font. Es tracta d'un alabastre amb boca discoidal i ansa poc desenvolupada. La seva pasta és beix rosada. La boca discoidal està restaurada quasi en un cinquanta per cent i conserva restes de decoració marró en línies concèntriques, una línia incisa i una altra de color marró a l'interior de la boca. El coll té restes de decoració en forma de pètals radials de color negre. El cos té restes de decoració a bandes en la part superior i, en la part inferior, hi té una taca de traç irregular que segurament seria part de la decoració figurada de "gossos corrent" cap a la dreta representats en negre i en silueta. A la resta del cos, probablement hi havia una decoració de punts tal com acostuma a ser en aquesta sèrie d'alabastres ¹¹⁹ (Làm. X, 3).

Pel que fa a la forma, aquesta també s'inspira en models corintis. L'alabastre és el típic unguentari de finals del segle VII aC. Fou introduït una mica abans de mitjans de segle, esdevenint comú al Protocorinti tardà i encara més comú al transicional. En aquest moment és la forma preferida. Però als últims anys d'aquest segle comença a ser desplaçat per l'aríbal globular sense peu ¹²⁰. A Etrúria, aquest unguentari també és apreciat i fabricat i dóna lloc a

112 PAYNE: 1931, p: 289- 290.

113 ASENSI: 1991, p: 230- 231.

114 PY: 1993, p: 419- 423.

115 STOPPONI: 1985, p: 79.

116 STOPPONI: 1985, p: 79, n° 57.

117 Scavi e Scoperte: 1986, p: 345- 347, Làm. LXVII.

118 C.V.A. Copenhaguen, Làm 95.

119 ASENSI: 1991, p: 229.

120 PAYNE: 1931, p: 281.

peces com la nostra. Pel que fa a la decoració dels *running dogs*, aquesta és típica dels aríbals ovoides protocorintis subgeomètrics tot i que també el documentem en els aríbals del Corinti antic (segona meitat el segle VII aC) i després és reprès per la ceràmica etrusco-coríntia ¹²¹. Un exemple d'alabastre corinti amb aquest motiu decoratiu és el que es troba conservat al Badisches Landesmuseum, Alemanya ¹²² així com un de localitzat a l'herèon de Delos ¹²³.

D'altra banda, el nostre alabastre segueix fidelment els prototipus corintis amb l'ansa poc desenvolupada i la decoració geomètrica o figurada, o bé alternant les dues. Igual que la peça estudiada anteriorment, la decoració de la boca és de bandes concèntriques, i s'allunya del model corinti formada pètals radials.

Per a completar els exemples que dona R.M. Asensi, podríem citar l'alabastre procedent de la tomba 2 115 de Tarquinia ¹²⁴ o bé el procedent de Sardenya i conservat a l'Antiquarium Arborensense d'Oristano ¹²⁵, ambdós amb decoració lineal. Altres bons exemples són els conservats en el Museo Archeologico della Maremma (Grosseto)¹²⁶ on trobem alabastres procedents de Castro, de Vetulonia, de Saturnia i de procedència incerta. Alguns tenen decoració lineal i de punts, d'altres tenen el motiu dels *running dogs*.

Pel que fa a la seva cronologia, la podem situar entre finals del segle VII i inicis del VI aC. Així, el podem inserir dins la cronologia general de la necròpoli El Portitxol.

4.4.3. Aríbal piriforme

Es troba conservat al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 326. Procedeix de la col·lecció Cazurro. Té un cos piriforme i la boca discoidal. L'argila és d'un color groguenc. El cos té una decoració lineal de color marró fosc. La boca té una vora ample i plana decorada amb petites estries radials. L'ansa, de cinta, té tres bandes horitzontals del mateix color marró fosc. A l'espatlla trobem pètals radiformes irregulars. En el cos es subsegueixen a distàncies irregulars una banda ampla, dues línies fines, una altra banda ampla i tres línies fines més. El peu és molt fi i està vernissat del mateix color ¹²⁷ (Làm. X, 4).

Els prototipus originals els trobem en la ceràmica coríntia d'estil Protocorinti tardà i transicional. Aquests deriven de l'aríbal ovoide que, durant el Protocorinti final, agafen una forma piriforme ¹²⁸. En aquest cas, la nostra peça conserva les estries radials a la boca al igual que els seus prototipus corintis. Així mateix, la nostra peça presenta una decoració radial però també podem trobar variants a aquesta decoració com poden ser les escames, les línies oblíquies (en forma d'espines de peix), les línies verticals, etc. Cal afegir que és també freqüent

121 GRAS: 1974, p: 117.

122 C.V.A. Karlsruhe, *Badishes Landesmuseum*, làm: 40, n° 4.

123 DUGAS: 1928, p: 123, n° 387, làm. XXIX,D

124 CAMPOREALE: 1972, p: 127- 128, làm. XXXIV d.

125 GRAS: 1974, p: 115, n° 46.

126 C.V.A.: Grosseto. *Museo Archeologico della Maremma*, II, làm. 45.

127 TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol. I, p: 48; vol. II, làm. XI, 2. ASENSI: 1991, p: 226- 227.

128 PAYNE: 1931, p: 22.

de trobar-se aquests petits unguentaris etrusco-corintis amb una decoració figurada d'inspiració coríntia en que, fins i tot, hom ha arribat a distingir el traç de diferents mestres ¹²⁹.

Tot seguit veurem exemples paral·lels al nostre que complementin els indicats per R.M. Asensi. Així doncs, tenim una sèrie d'aríbals piriformes conservats al Museu Arqueològic de Siena ¹³⁰ amb una decoració de línies horitzontals en el cos i de llengüetes radials a l'espatlla. També en trobem en el Museu Nacional de Copenhague ¹³¹ de característiques semblants, procedents de Somnavilla o de Narce o de localització desconeguda. Entremig dels vasos de la col·lecció Castellani ¹³² en trobem un que alterna la decoració lineal amb el motiu del *running dogs* que hem vist en l'estudi precedent. Com a exemple d'aríbal amb decoració en forma de escames en trobem un procedent de Poggio Buco conservat al Museu Arqueològic de Florència ¹³³ o bé un altre de la tomba 352 de la necròpoli de Monte Abatone, Cerveteri ¹³⁴. També a Poggio Buco en trobem un altre amb una decoració de línies horitzontals i de petits grups de ratlles verticals sobre el llavi i en la zona central del cos ¹³⁵, també característica d'aquestes produccions etrusco-corínties. Tindrem ocasió de veure en l'estudi de la pròxima peça la decoració a "espines de peix".

Així doncs, les imitacions etrusques de les formes del Protocorinti tardà i transicional s'han de situar a finals del segle VII i a inicis del VI aC. M. Py les situa entre el 625 i el 575 aC ¹³⁶. Aquesta datació coincideix amb la de la resta de peces i amb la de la necròpoli.

4.4.4. Aríbal piriforme i boca discoidal

Es troba conservat al Museu Arqueològic de Girona amb el número 23 022. La seva pasta és beix-rosada amb petites partícules de quars. Té la boca discoidal amb la vora un xic pendular. Com a decoració trobem unes petites estries radials a la boca així com un línia marró que abraça part d'aquesta. L'ansa té tres línies horitzontals i irregulars de color marró. Al final del coll trobem una línia horitzontal marró a partir de la qual es desenvolupa una sèrie de pètals radials irregulars. El cos presenta una decoració lineal de color marró i vermell vinós alternativament i un motiu de "espines de peix" marró. El peu és tot pintat de color marró ¹³⁷ (Làm. XI, 1).

La seva forma piriforme és de semblants característiques a la peça precedent. Per tant, no cal estendre'ns en la seva anàlisi formal i simplement remetre'ns a ella. Pel que fa a la seva decoració, en podem recalcar uns quants exemples paral·lels, com ara la sèrie procedent de

¹²⁹ SZILÁGY: 1958, p: 273- 298, làm VI- VIII, on hi veiem aryballois etrusco-corintis amb decoració figurada del mestre Castellani conservats al Museu de Budapest. Scavi e scoperte: 1986,p: 345- 347, làm. LXVII, on hi veiem un alabastron amb decoració figurada vernissada i incisa.

¹³⁰ CIMINO: 1986, p: 34- 35, n° 30, 31, 35, làm. 7- 8.

¹³¹ C.V.A.: Copenhaguen, làm. 94, n° 1, 2, 3, 5.

¹³² MINGAZINI: 1930, p: 111, n° 333, làm. XVI 4

¹³³ BARTOLONI: 1972, làm. CXII c.

¹³⁴ BUGLI; GELATI: 1981, p: 230- 231, n° 111.

¹³⁵ BARTOLONI: 1972, p: 80, n° 23, làm. XLIII c.

¹³⁶ PY: 1993, p: 419- 423.

¹³⁷ ASENSI: 1991, p; 226.

la tomba VII de Poggio Buco ¹³⁸. Així mateix, també en trobem un d'adquirit a Roma i conservat en el Museu Nacional de Copenhaguen ¹³⁹ i un altre procedent de la col·lecció Mieli del Museu Arqueològic de Siena ¹⁴⁰.

La seva cronologia seria també de finals de segles VII i inicis del VI aC. M. Py el situa entre el 600 i el 550 aC ¹⁴¹.

4.4.5. Aríbal mixte

Es troba conservat al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 325. Prové de la col·lecció Cazorro. La seva forma és especialment curiosa ja que té un doble cos esfèric. Es podria considerar com un aríbal embotit en la part inferior d'un alabastre. La seva argila és rosa-amarronada. La boca és dicoidal amb una vora ample i plana decorada amb unes estries radials petites i irregulars. Una sola ansa se sosté de manera oblíqua en l'espatlla del vas presentant quatre bandes horitzontals de color marró fosc. Enmig del cos hi trobem una motllura que la divideix en les dues parts. La part superior del cos té una banda fosca i una altra de vermell vinós. La part inferior té tres bandes: les exteriors fosques i la central vermell vinós. El peu és globular sense suport ¹⁴² (Làm. XI, 2, 3).

Un exemplar semblant el trobem a la col·lecció Poggiali de Florència datat entre finals del segle VII i inicis de VI aC i estudiat breument per A. Cherici ¹⁴³. Aquesta forma no troba paral·lels en el repertori corinti sinó que, a partir de la combinació de models coneguts com ara alabastres o aríbals, els tallers etrusco-corintis elaboren formes noves. Són nombrosos els exemplars que recullen aquesta originalitat com ara els dos aríbals de forma mixta procedents de la col·lecció Castellani ambdós amb el cos acabat en punta ¹⁴⁴. Així mateix, en trobem un procedent de la tomba 352 de la necròpoli de Monte Abatone, Cerveteri ¹⁴⁵ amb un doble cos molt globular i un petit peu anular. De la necròpoli del Potere di San Cerbone (Populonia) en procedeix un força semblant al nostre ¹⁴⁶. Cal destacar que aquesta original combinació de formes també es dona en la producció en bucchero. Aquest és el cas de l'alabastre de bucchero nero de la col·lecció C.A., datat entre finals del segle VII i inicis del VI aC, i considerat també com un producte d'Etrúria meridional ¹⁴⁷.

Així doncs, igual que les altres peces localitzades a la necròpoli de El Portitxol, aquesta també se situaria a cavall entre finals del segle VII i inicis del VI aC. M. Py data aquesta forma entre el 625 i el 575 aC. ¹⁴⁸

138 BARTOLONI: 1972, p: 80, n° 19 a 23.

139 C.V.A.: Copenhaguen: làm. 94,4.

140 CIMINO: 1986, p: 35, n° 33, làm.8.

141 PY: 1993, p: 421.

142 TRIAS DE ARRIBAS: 1967- 68, vol. I, p: 48- 49; vol. II, làm. XI, 3. ASENSI: 1991, p: 228.

143 CHERICI: 1988, p: 125- 127, nota 4, làm.: LXX b.

144 MINGAZZINI: 1930, p: 156, n° 394, làm. XXXI 6 i p: 156, n° 395, làm. XXXI 8.

145 BUGLI; GELATI: 1981, p: 230, n° 108.

146 MINTO: 1943, làm. XXV.

147 CAMPOREALE: 1991, p: 152, n° 155, làm. CVII d

148 PY: 1993, p: 419- 423.

4.4.6. La necròpoli El Portitxol

Es troba prop de la caleta que porta el seu nom, al sud de la Neàpolis. Fou descoberta abans de l'inici de les excavacions oficials a Empúries i excavada sense cap mena de garantia científica. La construcció dels enterraments no fou documentada i els materials funeraris d'acompanyament van ser descontextualitzats. Així, es va perdre l'ocasió per a estudiar les tombes gregues més antigues trobades mai en l'àmbit foceu més occidental. A partir del material recuperat, sabem que aquesta necròpoli correspon al segle VI i seria el cementiri on enterraven els seus morts els habitants de la Palaiàpolis abans de la fundació de la Neàpolis ¹⁴⁹. En aquest sentit, hom hi ha localitzat objectes i material assimilables al món indígena precolonial així com ceràmica arcaica d'importació grega. Possiblement cal situar l'ús d'aquesta necròpoli en un moment de transició entre el món indígena anterior i les primeres influències colonials, en una cronologia de finals del segle VII/inicis del VI aC ¹⁵⁰. És en aquest context que hem de situar les importacions etrusques procedent d'aquesta necròpoli.

4.5. Material procedent d'Empúries de localització indeterminada

D'Empúries també procedeix una peça de bronze de la qual en desconeixem la seva exacta localització així com el context de la seva descoberta. Es tracta d'un doble pròtom de xai conservat al Museu Arqueològic de València que provindria de la col·lecció Cazurro ¹⁵¹ (Làm. XII, 1).

Aquest tipus de quadrúped amb un cap a cada punta del cos és característic del centre de la Península Itàlica. Tenen un forat per a la suspensió de forma angular, com una "v" invertida. Es tracta d'unes figures molt estilitzades amb uns caps i unes banyes que permeten diferenciar entre bous i xais. Aquests últims tenen unes banyes que fan una espiral corbada més marcada que els bous i que rarament s'estenen més enllà del morro, donant una aparença més compacta ¹⁵². La nostra figureta s'ajusta perfectament a aquesta descripció. En trobem de conservades al British Museum ¹⁵³, al Musée du Louvre ¹⁵⁴, a la Bibliothèque Nationale ¹⁵⁵ i al Museo Arqueológico de Madrid ¹⁵⁶. Pel que fa a la seva procedència, cal situar-la especialment en el Picè (Itàlia). Acostumen a procedir de necròpolis, com ara els cinc penjolls de bronze de doble pròtom taurí localitzats a la tomba XIX de Grottazzolina (Ascoli Piceno) ¹⁵⁷

¹⁴⁹ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 167- 168.

¹⁵⁰ ROVIRA; SANMARTÍ: 1987, p: 99 i 104.

¹⁵¹ ALMAGRO: 1949. p: 97- 102. GARCÍA Y BELLIDO: 1936, p: 193.

¹⁵² LLOYD-MORGAN: 1986, p: 47- 51.

¹⁵³ LLOYD-MORGAN: 1986, p: 47- 48.

¹⁵⁴ DE RIDDER: 1913, n. 199 (dos pròtoms de xai adossats), n. 200 fins 206 (bous amb dos o quatre caps), n.207 (doble pròtom de cavall).

¹⁵⁵ BABELON, BLANCHET: 1895, n. 1182 (dos pròtoms de toro adossats), n. 1183 (quatre pròtoms de toro adossats), n. 1187 (dos pròtoms de xai adossats).

¹⁵⁶ THOUVENOT: 1927, n. 362 (pròtoms de toro adossats)

¹⁵⁷ ANNIBALDI: 1960, p: 370, fig. 6, n° 3.

o els conservats al Museu Nacional de Ancona ¹⁵⁸. Hom n'ha localitzat alguns exemplars a Vetulonia, en sepultures d'inhumació de Circolo del Cono ¹⁵⁹.

És interessant mirar de conèixer-ne l'origen i el significat. En aquest sentit, M. Pallotino remarca la relació intensa entre la producció metal·lúrgica de l'art urartí dels segles VIII-VII aC i certs objectes trobats a Etrúria, al Laci i a la Campània. Segons ell, els animals amb doble pròtom extrovertit tenen un origen segurament asiàtic, probablement uràrtic. Els centres culturals de l'Itàlia tirrènica, sobretot Etrúria, són una etapa secundària del moviment de difusió d'aquests elements asiàtics. Les fonts d'inspiració d'aquest fenomen s'haurien de buscar en els països costaners del Mediterrani oriental, com ara Egipte, Síria i Xipre ¹⁶⁰. Així mateix, figuretes semblants també es documenten a Grècia, com ara els exemplars localitzats a Delfos prop del mur sud del tèmenos ¹⁶¹. Seguint la mateixa línia, P. Orlandi ¹⁶² presenta un doble pròtom de xai lligat pel dors procedent d'una sepultura de la necròpoli de Butera (Gela, Sicília) assegurant l'àmplia difusió per tot el món antic d'aquests amulets en forma de xais, bous, cérvols, cavalls..., tot i que sovint tenen forma simple. D'altra banda banda, és interessant destacar la presència d'aquests dobles pròtoms de toro, de bou o de cérvol al capdamunt d'espases votives sardes ¹⁶³.

Tot i això, més recentment, G.Lloyd-Morgan demana precaució en totes aquestes afirmacions assenyalant la necessitat d'un estudi més precís de totes aquestes peces abans d'afirmar aquests contactes, ja que només unes quantes són datables i a penes en sabem la procedència. Segons ell, els animals amb dos o quatre caps són criatures fantàstiques immortalitzades per les arts menors en els segles VIII-VII aC. Les troballes d'aquestes figuretes en enterraments femenins centroitàlics de finals del segle VII-inicis del VI aC suggereixen que fossin penjats de collarets i fíbules, o bé, usats com a amulets o com a decoració ¹⁶⁴.

Tot i això, en observar de forma més acurada la nostra peça, podem remarcar una semblança amb la copa en forma de toro localitzada a la necròpoli de Hallstatt ¹⁶⁵ (Làm. XI,2). Efectivament, a l'Europa occidental i nòrdica són freqüents les representacions ceràmiques zoomorfes amb l'extensió de la tradició dels Camps d'Urnes ¹⁶⁶. En aquest sentit, veiem com la forma de les banyes de les dues peces tradueix una tradició centroeuropea que a Itàlia es manifesta a partir del Bronze final amb una major contacte amb l'Europa dels Camps d'Urnes, tal com hem assenyalat en el capítol anterior. Per tant, hem de pensar que la tradició

¹⁵⁸ LOLLINI: 1976, p:179, làm. 137.

¹⁵⁹ MONTELIUS: 1910, p: 840, làm. 180, n° 6; p: 841, làm. 180, n° 7 i p: 841, làm 180, n° 14.

¹⁶⁰ PALLOTINO: 1955, p: 119- 120.

¹⁶¹ ROLLEY: 1969, p: 80, n° 117, p: 80, n° 118. El mateix C. Rolley senyala la freqüència d'aquests animals amb dos caps en època Geomètrica com a decoració de agulles o de fíbules o bé com a penjolls. Així mateix, també defensa la presència d'aquesta mena de figuretes des del Cauques fins a Itàlia.

¹⁶² ORLANDI: 1956, p: 1- 3, làm. 1 n° 3.

¹⁶³ ZERVOS: 1954, p: 318, n° 390- 393.

¹⁶⁴ LLOYD-MORGAN: 1986, p: 48.

¹⁶⁵ Prähistorisches Museum, A.4830 Hallstatt.

¹⁶⁶ BRIARD: 1987, p: 133- 150.

oriental defensada per M. Pallotino seguiria una ruta centroeuropea per a arribar a l'Itàlia central cap al Bronze Final/Primera Edat del Ferro.

Així doncs, podem situar aquesta peça entre finals del segle VII aC i inicis del següent. La cronologia del material de procedència itàlica documentat a Empúries ens suggereix situar la peça a partir del 600 aC. Tot i això, el fet d'ignorar-ne la localització exacta ens impedeix de fer-ne cap interpretació històrica acurada. El moment de la seva fabricació no pressuposa el moment de la seva arribada a les nostres costes, ja que aquesta podria ser posterior. D'altra banda en desconeixem els seus destinataris/usuaris: eren els grecs o bé els indígenes peninsulars ? Quin n'era l'ús i el significat en les nostres terres ? Són qüestions que ara per ara no tenen resposta.

5. El comerç etrusc de finals del segle VII/inicis del VI aC

5.1. Societat i producció

Cap al segle VIII aC, els principals centres de l'Etrúria costanera es van constituint com a veritables unitats urbanes. Així, entre els segles VIII-VII aC, floreixen totes les ciutats costaneres entre el Tíber i l'Arno com a centres d'impuls i de progrés, amb institucions pròpies i autònomes, però lligades entre elles per una llengua i cultura comunes i per unes mateixes exigències econòmiques ¹⁶⁷. Els assentaments de l'Etrúria interna també participen plenament i vigorosament en el desenvolupament de l'Etrúria arcaica. Les comunicacions internes es donen a través de la navegació fluvial i lacustre, obrint vies de contacte i d'intercanvi amb les regions centrals i septentrionals de la Península Itàlica fins l'Adriàtic ¹⁶⁸.

Cal destacar la instal·lació eubea a Pitecusa, al menys des de mitjans de segle VIII aC i, en conseqüència, l'inici de contactes entre els grecs i la població local de la Campània, el Laci i Etrúria, tal com documenten algunes produccions gregues localitzades en terres itàliques ¹⁶⁹. Els eubeus es mostrarien interessats per l'oferta minera de les Colline Metallifere toscanes i per la de l'illa d'Elba, segons mostren troços de minerals i d'escòries de ferro provinents d'aquesta illa i localitzades a Pitecusa. La manca de testimoniances d'una presència grega a la Toscana en aquest moment, ens fa pensar en el paper intermediari de la població indígena en aquests intercanvis, afavorint així la prosperitat dels grans centres villanovians de l'Etrúria meridional i la relació d'aquests amb els eubeus ¹⁷⁰. Les influències orientals més significatives com ara la introducció de la tàctica hoplítica, de la tècnica de

¹⁶⁷ PALLOTINO: 1984, p: 123-124.

¹⁶⁸ PALLOTINO: 1984, p: 129.

¹⁶⁹ RIDGWAY: 1984, p: 147-154.

¹⁷⁰ RIDGWAY: 1984, p: 156.

cobertura en terracota del sostre, de la decoració arquitectònica també en terracota, de l'escriptura i dels cultius vinyer i oliverer es deuen a aquestes relacions entre Etrúria i els eubeus. Però aquests contactes no es limiten únicament al comerç de mercaderies i de bens, sinó també a l'intercanvi de tecnologia i d'artesans. Així, trobem ceramistes eubeus instal·lats a Caere i a Tarquinia des d'inicis del segle VII aC ¹⁷¹.

Algunes d'aquestes innovacions són d'especial interès per a nosaltres ja que comporten un gran desenvolupament del comerç etrusc a partir de finals del segle VII aC. Cap al 630 aC, en tot Etrúria, però en especial a la zona meridional, constatem una gran importació de ceràmica coríntia i de productes greco-orientals. Fàbriques etrusco-corínties s'instal·len primer a Vulci i a Veio, després a Caere i, en ple segle VI aC, a Tarquinia, produint en especial unguentaris derivats de prototipus corintis ¹⁷². Aquesta innovació en la producció etrusca s'ha de relacionar amb la introducció del cultiu de l'olivera a mitjans del segle VII aC. Tal com defensa J. Martínez-Pinna ¹⁷³, l'oli assumeix les característiques d'un bé de prestigi i serveix especialment per a elaborar perfums i productes de cosmètica en general. Així, veiem Vulci i Caere especialitzar-se en la producció d'unguentaris etrusco-corintis fins al punt de poder alimentar un corrent estable d'exportació a occident ¹⁷⁴.

Però el paper de Caere en aquest moment és fonamental. Segons M. Gras, el bucchero més antic documentat es troba en aquesta ciutat cap al 675 aC. A partir de mitjans de segle, aquesta ceràmica està extremadament estesa en tota l'Etrúria meridional. El bucchero s'inscriu en la tradició de la ceràmica d'*impasto* amb una tècnica progressivament refinada. L'evolució de la producció comporta la seva estandarització i l'exportació en massa tant en la Península Itàlica com a fora ¹⁷⁵. Les exportacions de bucchero via marítima afecten essencialment el càntar, vas per excel·lència del comerç del vi.

En aquest sentit, en l'últim terç del segle VIII aC, veiem la introducció de la vinya com una innovació més de la cultura orientalitzant i concebuda com un bé de prestigi destinada a les capes més elevades de la societat ¹⁷⁶. El vi va unit a la pràctica del simposi, un costum importat pels grecs que adquireix una gran importància en ambients aristocràtics etruscs. A l'últim terç del segle VII aC, constatem un augment del cultiu de la vinya i de la producció de vi per al consum local i per a l'exportació. Així, l'establiment d'un comerç regular amb el sud de França coincideix amb aquest augment de la producció. Les principals àrees de producció es concentren en els territoris de les ciutats costaneres ¹⁷⁷. És en aquest mateix territori on apareix l'àmfora comercial etrusca com a conseqüència d'una nova necessitat: transportar productes líquids per via marítima i emmagatzemar-los. Segons M. Gras, aquest

171 TORELLI: 1981, p: 122-128. RIDGWAY: 1984, p: 160-169.

172 TORELLI: 1981, p: 122.

173 MARTÍNEZ-PINNA: 1991, p: 40.

174 COLONNA: 1975, p: 9.

175 GRAS: 1989, p: 761.

176 MARTÍNEZ-PINNA: 1991, p: 39.

177 MARTÍNEZ-PINNA: 1991, p: 41-42.

element exòtic en el repertori ceràmic tradicional etrusc provindria de la imitació d'àmfores fenícies, especialment les occidentals ¹⁷⁸. Trobem dues categories d'àmfora: les que tenen el fons apuntat, adaptades al transport en vaixell i les àmfores de fons pla més adequades a un comerç terrestre. Donat que aquestes dues categories no han estat mai trobades juntes en cap derelicta, hom pensa que la primera podria provenir de Caere i la segona de Vulci. Tot i això, la varietat d'argiles fa pensar en l'existència de diversos tallers per a cada forma ¹⁷⁹.

Gran part del territori meridional etrusc s'orienta doncs cap al mar. A inicis del segle VI aC, Caere, Tarquinia i Vulci implanten autèntics *emporia*: uns ports amb funcions comercials distants del centre urbà oberts a artesans estrangers i locals ¹⁸⁰. Així, les forces productives es comencen a desenvolupar entorn a institucions político-religioses en detriment de la protecció que anteriorment ofería el *princeps* etrusc al comerciant estranger. Establert sobre aquestes estructures, l'intercanvi comercial creix enormement a llarg de tot el segle VI aC ¹⁸¹. L'aristocràcia etrusca continua enriquint-se al mateix temps que ho fa una classe mitjana en contacte directe amb l'element mercantil i artesanal grec ¹⁸².

5.2. Comerç etrusc al sud de la Gàl.lia

A partir de l'últim quart del segle VII aC, un gran moviment comercial es desenvolupa des de l'Etrúria meridional, sobretot des de Caere i Vulci, cap al Mediterrani central i occidental, Sicília i l'Itàlia meridional tirrena ¹⁸³. Però on les importacions són especialment abundants és en els nivells arcaics del Midi francès, anteriors a la presència grega. Els jaciments protagonistes d'aquest comerç se situen no gaire lluny de la costa i en el rerepaís immediat, mantenint d'aquesta manera un lligam estret amb el tràfic marítim ¹⁸⁴.

La freqüentació etrusca comença a realitzar-se uns anys abans de la fundació de Marsella. En alguns *oppida* de Provença i del Llenguadoc oriental, les àmfores vinàries etrusques i els càntrars de bucchero constitueixen un percentatge molt elevat dels materials ceràmics trobats, davant d'una més escassa ceràmica figurada coríntia o greco-oriental. Segons M. Cristofani, la varietat dels productes indica que el carregament procedeix d'aquells *emporia* etrusco-meridionals on el contacte amb els grecs és particularment intens. Així mateix, no hem de descartar la possibilitat d'una participació grega en el comerç etrusc directe cap a la Gàl.lia¹⁸⁵. La fundació de Marsella no destorbarà aquest quadre comercial. El comerç grec i

¹⁷⁸ GRAS: 1989, p: 762.

¹⁷⁹ GRAS: 1989, p: 763.

¹⁸⁰ CRISTOFANI; 1983, p; 147-157.

¹⁸¹ TORELLI: 1981, p: 147-157.

¹⁸² TORELLI: 1987, p: 52-53.

¹⁸³ CAMPOREALE: 1992, p: 50.

¹⁸⁴ BOULOUMIÉ: 1992, p: 169.

¹⁸⁵ CRISTOFANI: 1983, p: 47.

l'etrusc conviuen pacíficament fins cap al 540 aC, moment en que entren en conflicte bèl·lic, si bé aquest no sembla afectar la continuïtat del comerç etrusc en aquesta àrea.

És interessant destacar el paper de Saint-Blaise on trobem les primeres importacions etrusques a partir de la segona meitat del segle VII aC, com ara bucchero en abundància i també àmfora etrusca. Hom creu que aquest *oppidum* funcionaria com a factoria de distribució orientada cap als centres indígenes de la Provença i del Llenguadoc oriental, i seria alimentada per un tràfic directe vingut de la costa tirrènica ¹⁸⁶. A més, hi trobem també les mateixes importacions corínties i greco-orientals documentades a Etrúria que procedirien del mateix comerç etrusc i dels *emporia* d'Etrúria meridional.

Entre els jaciments sud-gal·lics que han donat importacions etrusques, podem destacar l'*oppidum* de La Liquière (Gard) en la primera fase d'ocupació datada entre els 630 i 580 aC on trobem especialment càntars en bucchero nero i àmfores del tipus 1/2 de Py, datades a l'últim terç del segle VII i a inicis del VI aC, i del tipus 3 de inicis del VI aC ¹⁸⁷. En la segona fase de La Liquière (primera meitat del segle VI aC) així com en la fase II de l'*oppidum* de La Font du Coucou (Calvisson, Gard) (550-525 aC), trobem també importacions etrusques sobretot referent a àmfores ja que els càntars de bucchero tendeixen a desaparèixer a partir de mitjans de segle tal com veurem més endavant ¹⁸⁸. Pel que fa a la penetració de les importacions mediterrànies a l'interior del Llenguadoc oriental, constatem com la franja meridional de la comarca de Les Garrigues, prolongació de l'àrea litoral, i el sector llenguadocià de la vall inferior del Roine, com a via de pas cap a l'interior de la Gàl·lia, veuen arribar també objectes d'importació etruscs (bucchero, àmfores, bols de bronze) i grecs des d'inicis del segle VI aC que hom atribueix als mateixos indígenes establerts a la costa ¹⁸⁹. Tot i això, si bé la ceràmica fina destinada a la beguda és tant nombrosa com a la costa, el percentatge d'àmfores documentat és força menor, fet que s'explica per un interès menor dels mercaders etruscs i grecs pels recursos de la regió ¹⁹⁰. Tot i no poder consumir regularment vi d'importació, tota la població local, i no solament una èlite, segons sembla documentar el registre arqueològic, aprecia i té accés a aquests vasos d'importació, encara que sigui per a begudes de producció local ¹⁹¹.

L'escassetat d'àmfores etrusques localitzades en la mateixa Etrúria i la presència massiva d'aquestes al Midi francès fa que siguin precisament investigadors francesos els que les hagin estudiades més detalladament. Així, aquestes importacions procedents de jaciments que oscil·len entre finals del segle VII i finals del V aC, han estat protagonistes de estudis com els que realitza M. Py, al 1974 i al 1985 ¹⁹², basant-se sobretot en les troballes de la regió de

186 BOULOUMIÉ: 1982, p: 75- 82.

187 PY; PY: 1974, p: 143-147 i p: 157-188.

188 PY; PY: 1974, p: 147-153 i p: 162-194.

189 DEDET: 1995, p: 297-299.

190 DEDET: 1995, p: 297-299.

191 DEDET: 1995, p: 304-305.

192 PY; PY: 1974, p: 143-254. PY: 1985, p: 73-94.

Nîmes, o el de G. Marchand, a partir de les troballes de La Monédière (Hérault) ¹⁹³. És així com ens adonem de la importància del comerç etrusc al sud de la Gàl·lia durant tot aquest temps tot i que, com veurem ens els capítols següents, no sempre té la mateixa intensitat.

Les àmfores vinàries, els vasos de bucchero i la ceràmica etrusco-coríntia semblen ser els fòssils-directors per al reconeixement de la presència etrusca en aquesta regió entre la fi del segle VII i mitjans del VI aC ¹⁹⁴. Segons afirma M. Gras, l'exportació massiva de cànthers al Midi s'explica pel seu significat de valor-signe com a acompanyant de l'àmfora vinària. En efecte, es tracta del vas del banquet funerari etrusc tal com prova la seva presència massiva en el mobiliari de les tombes etrusques ¹⁹⁵. A partir de mitjans del segle VI aC, l'exportació d'aquest símbol de l'aristocràcia etrusca disminueix fins a desaparèixer, mentre que l'àmfora etrusca continua essent exportada tota sola. Segons Gras, doncs, la desaparició del cànther estaria relacionada amb la crisi de l'aristocràcia etrusca i amb el desenvolupament d'una classe mitjana de mercaders i artesans ¹⁹⁶. Sigui com sigui, els potenciadors del coneixement del vi i del seu ús al Midi francès serien doncs els mercaders etruscs ¹⁹⁷.

Però cal que ens preguntem també què portaven els vaixells etruscs en el seu viatge de retorn, és a dir, quina era la finalitat d'aquest comerç. En un estudi sobre els recursos de la Gàl·lia, B. Bouloumié hipotitza sobre quins podrien haver interessat al comerç etrusc, sense poder treure conclusions clares per falta de documentació material. Segons ell, els etruscs estarien interessats en productes procedents del mar (peixos, corall, porpra), de la ramaderia (carns, embotits, pells), de l'agricultura (cereals, formatges, mel), del bosc (fusta per a la construcció naval, pega) i potser també en mà d'obra humana. Saint-Blaise hauria pogut proporcionar sal, un producte fonamental i més aviat escàs a Etrúria. També cal tenir en compte els recursos miners com a producte d'intercanvi, com ara l'or i l'estany ¹⁹⁸.

5.3. El comerç etrusc amb el món fenici

Ja hem vist en el primer capítol el paper de Sardenya en les relacions comercials del Mediterrani central i occidental. Des de l'edat del Bronze fins l'època que ara ens ocupa, aquests contactes no s'han aturat de manera que podem situar ara Sardenya en el marc de les relacions etrusco-fenícies ¹⁹⁹. Durant el segle VII aC, la presència fenícia a Sardenya es consolida. És així com des de finals del segle VII i durant el VI aC, veiem multiplicar-se les importacions etrusques procedents sobretot d'Etrúria meridional i, en concret, de Caere, tal com prova la presència abundant de bucchero arreu de l'illa i, especialment, en ciutats com Tharros,

¹⁹³ MARCHAND: 1982, p: 145-138.

¹⁹⁴ CRISTOFANI: 1983, p: 49.

¹⁹⁵ GRAS: 1984, p: 325-341.

¹⁹⁶ GRAS: 1985b, p: 159

¹⁹⁷ MOREL: 1981, p: 476.

¹⁹⁸ BOULOUMIÉ: 1989, p: 813-877. BOULOUMIÉ: 1992, p: 173.

¹⁹⁹ LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 144-148.

Bithia, Sulcis, Olbia o Nora ²⁰⁰. Hom pot constatar un canvi en les relacions comercials de la civilització protosarda amb la progressiva desaparició d'importacions en els assentaments nuràgics i amb una major presència de material etrusc i grec en els assentaments fenicis de la costa meridional i occidental de l'illa ²⁰¹.

Del material etrusc documentat en àrea fenícia, és interessant destacar-ne alguns punts. En primer lloc, destaquen les importacions etrusco-corínties en forma d'aríbals i d'alabastres per a perfums. Es documenten a Sardenya i sobretot a Cartago ²⁰² mentre que a Sicília són gairebé inexistents ja que el mercat està inundat de produccions corínties. Els fenicis aprecien particularment, doncs, els olis perfumats etruscs. Al Midi francès, els vasos etrusco-corintis són poc corrents ²⁰³. Pel que fa al bucchero localitzat a Sardenya, contràriament al que s'esdevé al sud de França, el càntar no és la forma més exportada. A Tharros, per exemple, igual que en altres punts de l'illa de Sardenya, trobem, a més, forces *oenochoi*, amforetes, *olpes* i *kylikes* ²⁰⁴. A Cartago, les amforetes representen prop del 40% de les importacions de bucchero ²⁰⁵. Per tant, segons M. Cristofani ²⁰⁶, el comerç del vi etrusc no arriba a Cartago ja que aquest és de producció fenícia tal com denoten les àmfores. Així mateix, a Sardenya, les troballes d'àmfora etrusca són molt poc freqüents.

És així com en aquest cas veiem funcionar també un comerç marítim procedent d'Etrúria meridional cap a Cartago i els centres fenicis de Sardenya, des d'on els productes serien redistribuïts ja sigui cap a un ambient nuràgic ²⁰⁷, ja sigui cap a les colònies fenícies de la Península Ibèrica ²⁰⁸. Podem destacar la posició privilegiada de Tharros en la costa occidental de Sardenya pel que fa al control de les costes de Sulcis, de les dues grans vies naturals de penetració cap a l'interior i, sobretot, de la ruta marítima que connecta amb el Mediterrani occidental ²⁰⁹. En aquest sentit, M. Gras arriba a incloure algunes de les importacions etrusques d'Empúries com a fruit d'un mateix circuit comercial que, partint de Tharros, es dirigeix cap a la Península Ibèrica a través del relleu eivissenc ²¹⁰. Tal com veurem tot seguit, a partir del 580 aC, Eivissa sembla, efectivament, obrir-se a la ruta comercial sardo-etrusca ²¹¹.

200 GRAS: 1985, p: 163-184. ACQUARO: 1988, p: 536.

201 ACQUARO: 1988, p: 534. CRISTOFANI: 1983, p: 50. BARTOLONI: 1985, p: 112.

202 CRISTOFANI: 1983, p: 50.

203 BOULOUMIÉ: 1992, p: 168. MOREL: 1981, p: 483-488.

204 GRAS: 1985, p: 163-184.

205 CRISTOFANI: 1983, p: 50.

206 CRISTOFANI: 1983, p: 50.

207 BARTOLONI: 1985, p: 112. ACQUARO: 1988, p: 537 i 534.

208 CRISTOFANI: 1991, p: 71.

209 GRAS: 1985, p: 203-217. ACQUARO: 1988b, p: 220. GRAS: 1974, p: 123-139.

210 GRAS: 1974, p: 123-139.

211 GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 182.

6. Els fenicis al Mediterrani occidental

6.1. La fundació d'Eivissa

L'illa d'Eivissa juga un paper molt important com a punt d'escala en la ruta de navegació cap a Gadir així com en la ruta des de l'Estret de Gibraltar fins al nord de la Península i el sud de França. A mitjans del segle VII aC, la major part dels centres fenicis costaners andalusos viuen un moment de gran creixement. Així, el comerç fenici comença una progressió cap al sud-est peninsular, les costes valencianes, el Baix Ebre, l'Alt Empordà, el Rosselló i la regió narbonesa, almenys des de l'últim quart d'aquest segle. Segons la documentació arqueològica més antiga que tenim, el primer assentament semita a Eivissa data de mitjans del segle VII i seria protagonitzat per fenicis occidentals procedents de la zona de l'Estret de Gibraltar. Ara com ara tenim documentats assentaments arcaics a Sa Caleta, a Puig des Molins, on trobem sepultures corresponent a aquest moment, i a Puig de Vila on hi hauria un hàbitat arcaic ²¹².

Segons M.E. Aubet, les raons de l'expansió fenícia cap al nord-est peninsular s'han de veure sota factors econòmics. Un augment de la demanda de matèria primera i de productes agro-pecuàris per part dels circuits comercials mediterranis hauria fet reorientar les xarxes comercials dels fenicis d'Occident i intensificar els contactes comercials amb altres regions del Mediterrani occidental. És aquest context geoestratègic el que explica la fundació d'Eivissa i el comerç amb la costa catalana ²¹³.

Segons el registre arqueològic, la colonització fenícia de l'illa tindria dos moments. Els primers colons arribarien cap al 630 aC fundant la factoria de Sa Caleta, en principi orientada al comerç amb la zona de Llevant, la vall de l'Ebre i el Golf de Lleó ²¹⁴. Es tractaria de petits grups de gent amb una total dependència pel seu abastament ja que no hi ha cap indici de producció local. Tota la ceràmica localitzada sembla tenir unes formes i una petrologia assimilables a les produccions fenícies sud-peninsulars. Igualment constatem ja alguns elements amfòrics fenicio-púnics procedents de tallers del Mediterrani central ²¹⁵. L'economia del poblat sembla orientada al treball del ferro i del plom ²¹⁶. Els primers enclaus fenicis eivissencs juguen un paper d'escala i de base naval des d'on es canalitzen els intercanvis comercials amb les comunitats indígenes peninsulars i languedocianes ²¹⁷.

A partir del segon quart del segle VI aC aproximadament, s'atura l'activitat de Sa Caleta i s'abandona l'assentament de forma organitzada i pacífica ²¹⁸. Segons J. Ramon,

212 COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 257- 263. AUBET: 1994, p: 289- 293.

213 AUBET: 1993, p: 24- 26.

214 AUBET: 1994, p: 289- 290.

215 RAMON: 1991b, p: 180-181 i 183-185.

216 RAMON: 1991b, p: 182-185.

217 COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 261.

218 RAMON: 1991b, p: 182.

l'abandonament de sa Caleta no està motivat per cap crisi en el comerç i l'economia, sinó per unes necessitats de consolidació i de reestructuració. Per aquest motiu, l'assentament fenici es trasllada cap a la Badia d'Eivissa, tal com documenta la ininterupció de la seqüència d'enterraments a Puig des Molins i l'assentament de Puig de Vila ²¹⁹.

La caiguda de Tir en mans de l'exèrcit babilonià de Nabucodonosor significa la pèrdua dels mercats orientals i, per tant, la fi de la prosperitat de les colònies occidentals. A més, cal afegir-hi una brusca disminució de la demanda assíria de plata i l'arribada al Mediterrani de recursos minerals i de matèries primeres procedents de centreuropa, via etruscs i grecs, recursos que, fins ara, s'obtenien majoritàriament per l'intermediari fenici ²²⁰. Per aquest motiu, Eivissa s'orienta cap als centres fenicis del Mediterrani central on no es detecta tant aquest crisi. Així, veiem aparèixer importacions etrusques, corínties, greco-orientals, fenícies centro-occidentals i les primeres produccions locals inspirades en prototipus centro-mediterranis. També es constaten canvis en el ritual funerari, com ara les incineracions en cavitats de la roca, freqüents a Sardenya ²²¹. Segons apunten B. Costa i J.H. Fernández ²²², aquests canvis reflecteixen una expansió cap a l'oest dels interessos comercials dels centres fenicis del Mediterrani central utilitzant Eivissa com a punt d'escala i centre redistribuidor de productes. En aquest sentit, C. Gómez Bellard ²²³ hipotitza sobre el paper de Eivissa en el transport de ferro etrusc cap a Ibèria. Així, la colònia fenicio-ebusitana quedaria integrada en un nou i més complex marc de relacions mediterrànies i la presència de material etrusc en l'illa d'Eivissa s'hauria de relacionar amb aquesta reorientació de l'illa cap al Mediterrani central ²²⁴.

6.2. El comerç fenici a la costa catalana

Les petjades d'un comerç fenici entre finals del segle VII i la primera meitat del VI aC, aproximadament, es detecten en gairebé tota la costa catalana i en podem definir dos grans sectors: el Baix Ebre i les costes de l'Alt Empordà, del Rosselló i del Narbonès. El terme d'aquesta ruta al llarg de la costa catalana seria la recerca d'un nou camí que els posés en contacte amb les rutes de l'estany atlàntic a través de l'istme aquità seguint el passadís natural que va de Narbona a Burdeus pels cursos de l'Aude i del Garona. Així, el comerç fenici a les costes catalanes no passa més enllà del Narbonès, i afecta sobretot el Llenguadoc occidental. Cal pensar també que els fenicis estarien interessats per les riqueses naturals de l'àrea catalana, en especial els metalls, tal com veurem més endavant ²²⁵.

219 RAMON: 1991b, p: 187. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 182.

220 GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 181-182.

221 GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 182.

222 COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 261-262.

223 GÓMEZ BELLARD: 1991b, p: 110.

224 AUBET: 1993, p: 29. GRACIA: 1991, p: 180. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 182. CASADEVALL et alii: 1991, p: 388-389.

225 AUBET: 1993, p: 29-30. ARTEAGA, PADRÓ; SANMARTÍ: 1978, p: 129-135.

La importància d'aquest comerç en les comunitats locals es tradueix amb la presència de nous productes. Així, veiem aparèixer uns materials ceràmics de producció fenícia que, en alguns casos, són imitats per les poblacions locals. Constatem també la presència d'un nou utilatge metàl·lic, sobretot de ferro, així com certs tipus de peces de bronze, com les fíbules de doble ressort, que cal posar en relació amb aquests comerciants mediterranis. Les àmfores fenícies trobades en tota la costa catalana denoten un comerç relacionat amb l'oli i el vi ²²⁶. Tot i això, cal considerar que els agents comercials semites serien tant sols responsables d'una millora en la producció vinícola i de l'adopció o desenvolupament d'uns certs patrons culturals en el seu consum ja que hom documenta el coneixement i el consum del vi en un context anterior als contactes mediterranis ²²⁷. Així mateix, els fenicis també comercialitzen altres productes, com ara manufactures egípcies, sobretot escarabeus, tal com hem vist a la necròpoli de Mas de Mussols. Tots aquests productes anaven dirigits a les èlites locals, i afavorien així el desenvolupament d'una economia de prestigi. Els comerciants fenicis obtenien, a canvi, recursos agrícoles, bestiar i metalls en estat brut o bé amortitzats ²²⁸.

Tot i no conèixer amb exactitud els canvis culturals que comporta el comerç fenici, constatem la introducció de la metal·lúrgia del ferro així com l'aparició de noves formes ceràmiques i del torn del terrissaire en el si de les comunitats indígenes on es documenten aquests contactes mediterranis ²²⁹. Tot i això, sembla ser que, a l'Empordà, la presència del ferro està datada amb anterioritat a les primeres importacions colonials. Per aquest motiu, caldria atribuir els primers objectes de ferro i l'origen del seu coneixement en aquesta àrea a les relacions centroeuropees a l'últim quart del segle VII aC. Això no exclou que la seva generalització es degui a l'impuls colonial mediterrani i, posteriorment, al coneixement local de la seva metal·lúrgia ²³⁰.

La vall de l'Ebre juga un paper essencial en aquest comerç com a via de penetració a l'interior. És en la zona de la desembocadura de l'Ebre on trobem la major part de les importacions fenícies ²³¹. Ja hem vist anteriorment la forta influència fenícia en alguns aixovars funeraris de la necròpoli de Mas de Mussols (La Palma, Tortosa) com ara els escarabeus egipcis i l'ampolleta fenícia de la sepultura Tx entre d'altres productes d'importació, així com el coneixement de la metal·lúrgia del ferro. Les mateixes urnes funeràries fabricades a torn són un testimoni més del coneixement i domini del torn i d'una industrialització de la producció ²³². En el poblat de La Ferradura (Ulldecona), cal destacar la localització d'àmfores fenícies T-10.1.2.1 datades entorn el 600 aC, així com alguns objectes de ferro que fan pensar

²²⁶ ARTEAGA, PADRÓ, SANMARTÍ: 1986, p: 304-308. RUIZ ZAPATERO: 1992, p: 104-106.

²²⁷ GRACIA: 1995, p: 315 i 328.

²²⁸ AUBET: 1993, p: 29-30. RUIZ ZAPATERO: 1992, p: 105-106.

²²⁹ AUBET: 1993, p: 24. OLIVER: 1994, p: 432-433. ARTEAGA, PADRÓ, SANMARTÍ: 1986, p: 306-312. RUIZ ZAPATERO: 1992, p: 106-115.

²³⁰ PONS: 1984, p: 213-224, 248 i 250.

²³¹ AUBET: 1993, p: 26.

²³² MALUQUER: 1984, p: 57-104.

en la possible presència d'un ferrer en el poblat ²³³. Tot plegat ens porta a una cronologia de Ibèric I (Horitzó Preibèric) per al funcionament del poblat ²³⁴. En ocasió de l'estudi del material etrusc de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià), ja hem mencionat la presència d'importacions fenícies com ara àmfores, trípodcs i contenidors ²³⁵. Cal situar l'assentament de Sant Jaume Mas d'en Serra (Alcanar, Montsià) en aquest mateix context de contacte comercial amb el món fenici tal com mostren els materials recollits en superfície i datats a finals de segle VII aC ²³⁶. Ja hem vist anteriorment la posició privilegiada d'aquests jaciments per a controlar el tràfic marítim.

Al Baix Aragó, aquest comerç fenici és més aviat esporàdic i de poc volum, segons afirma M.E. Aubet ²³⁷, i estaria orientat cap a aquelles comunitats de l'interior que, com a la conca de Matarranya i Algars, controlaven les principals xarxes d'intercanvi de la regió i l'accés als recursos i vies de comunicació de l'interior. Es tractaria d'un comerç d'importació de vi i d'oli segons manifesta el registre arqueològic. A finals del segle VII aC, la producció cerealística d'aquesta zona de l'Ebre ja podria ser prou important com per a exportar el seu excedent. Així mateix, al Coll del Moro de Gandesa documentem una sèrie de canvis a partir de mitjans de segle VII aC fruit de les influències mediterrànies. És així com, a més de l'ocupació d'un nou sector de la necròpoli (les Maries) i d'una intensificació dels enterraments, veiem també aparèixer una sèrie d'importacions fenícies i orientalitzants (inspirades de prototipus fenicis), penjolls d'inspiració greco-itàlica i la incorporació de la metal·lúrgia del ferro. A partir del segle VI aC, trobem les primeres produccions ceràmiques de tipus ibèric antic. L'existència d'un poblament consolidat a la zona així com unes vies de contacte establertes possibilita la ràpida assimilació i la difusió d'aquests nous elements culturals ²³⁸.

Prospeccions recents han posat al descobert una sèrie de jaciments en les actuals comarques de la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre corresponents a una ocupació del Bronze final/Primera Edat del Ferro. Es tracta d'uns centres de població concentrats, amb la funció primordial de defensa i de control del territori, i de nombrosos petits nuclis de població dispersos, amb caràcter camperol, en les zones baixes. Aquesta organització del territori comporta una complexitat econòmica i un sistema polític jerarquitzat. Cal destacar la presència d'importacions fenícies occidentals des de mitjans de segle VII i fins a inicis del VI aC. L'absència de ceràmica ibèrica a torn indica que una part important d'aquests poblats són abandonats abans d'iniciar-se el procés d'iberització ²³⁹. Tot i això, al Barranc de Gàfols (Ginestar), la presència de les primeres produccions ceràmiques a torn d'inspiració fenícia ens permeten apuntar una cronologia un xic posterior a la desaparició d'Aldovesta ²⁴⁰.

²³³ MALUQUER: 1983, p: 13-21, 27 i 29-32. RAMON: 1995, p: 46-47.

²³⁴ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 216.

²³⁵ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 216 i 219.

²³⁶ GRACIA: 1991, p: 177-178. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 216.

²³⁷ AUBET: 1993, p: 26-27.

²³⁸ RAFEL FONTANALS: 1989, p: 35-39. RAFEL FONTANALS: 1992, p: 97-104.

²³⁹ MARSCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1990, p: 166-173.

²⁴⁰ BELARTE; MASCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1993, p: 63-72.

Un exemple de la importància del comerç fenici a les nostres costes és el petit enclau comercial d'Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre) en un lloc idoni per al control de la navegació fluvial, per a l'emmagatzematge i distribució de productes. Aldovesta no existia abans de l'arribada de comerciants fenicis a les nostres costes i la seva desaparició coincideix amb el final de la distribució massiva de productes fenicis al litoral català cap al primer quart del segle VI aC ²⁴¹. Segons el registre arqueològic, una de les activitats d'aquest jaciment seria l'obtenció del metall provinent de la regió, la seva fundició i posterior distribució comercial ²⁴². L'abundant presència d'àmfora fenícia (T-10.1.2.1. i, en menor quantitat, T-10.1.1.1.) ²⁴³ ens fa pensar també en una activitat de recepció i de redistribució d'aquests envasos forans entre la població local. Cal veure, doncs, aquest assentament com un enclau comercial de caràcter indígena, receptor i redistribuidor de productes entre la població local i el món fenici que freqüenta les costes catalanes. Tal com mostra la distribució dels assentaments de tota aquesta àrea, podem dir que el comerç fenici té un efecte dinamitzador en el desenvolupament intern de la societat indígena i afavoreix una autèntica colonització agrícola del territori pròxima als cursos fluvials i una complexa ocupació del territori ²⁴⁴.

La zona de la desembocadura de l'Ebre manté una estreta relació amb assentaments litorals de Castelló. En efecte, Castelló és una àmplia plataforma de penetració cap al mercat indígena interior de la vall de l'Ebre i de les terres teroleses meridionals. Com a rutes de penetració tindriem les valls dels rius Cérvol, Millars, Palància i Sènia que travessen territoris amb afloraments metal·lífers de ferro i especialment de galena ²⁴⁵. En aquest sentit, veiem una presència de material fenici en alguns jaciments relacionats amb extraccions de minerals com poden ser els assentaments de Els Castelletes de La Jana on s'ha trobat mineral de ferro i de Torrassa de la Vall d'Uxó on a més s'han localitzat abundants àmfores fenícies ²⁴⁶. Altres assentaments que, a partir de estímuls econòmico-culturals procedents de les terres pròximes a les boques de l'Ebre, presenten material relacionat amb el món fenici són El Puig de la Misericòrdia (Vinarós), el Puig de la Nau (Benicarló), la fase III de Vinarragell (Burriana) i l'Abric de Les Cinc (Almenara), entre d'altres, tots amb una cronologia de mitjans de segle VII i inicis del VI aC. Troballes aïllades i sense context arqueològic es donen en jaciments costaners com Els Castelletes (Peníscola), El Palau (Alcalà de Xivert), Mas del Pi (Benicàssim) ²⁴⁷. La distribució dels productes importats es faria a través d'una xarxa comercial local cap a assentaments indígenes per via terrestre o fluvial. Els interessos comercials fenicis a Castelló

²⁴¹ MASCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1991, p: 41-42 i 47-51.

²⁴² MASCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1991, p: 47-51. MASCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1991b, p: 1074-1076. ALAMINOS et alii: 1991, p: 276-278.

²⁴³ RAMON: 1995, p: 46.

²⁴⁴ MASCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1990, p: 173.

²⁴⁵ OLIVER; GUSI: 1991, p: 206- 207

²⁴⁶ OLIVER: 1991, p: 1093- 1095.

²⁴⁷ GUSI; OLIVER: 1987, p: 104- 106. RAMON: 1995, p: 47-57.

serien doncs l'obtenció de metalls com el coure-bronze, el ferro, la plata i peces amortitzades de bronze ²⁴⁸.

La presència comercial fenícia a les regions de Múrcia i Alacant és més una prolongació de l'activitat colonial i comercial d'Andalusia oriental que no una zona dependent d'Eivissa, tal i com apunta M.E. Aubet ²⁴⁹. Grans poblats com Los Saladares (Orihuela, Alacant), Peña Negra (Crevillent, Alacant) i Castellar de Librilla (Múrcia) s'expliquen per un interès fenici veient la seva importància en l'economia de la regió i sobretot el seu control sobre els recursos minerometal·lúrgics. M.E. Aubet defensa per aquesta regió una actuació com a focus de distribució comercial de les mercaderies procedents d'Andalusia cap a les Balears i el Mediterrani central.

Troballes molt disperses indiquen ara per ara una lleu presència comercial fenícia a les zones del Penedès, el Garraf i la vall de Llobregat. Com més avancem cap al nord, el comerç fenici es va fent més esporàdic segons ens ha mostrat fins aquests últims anys el registre arqueològic. Tot i això, al nord-est de Catalunya, al Llenguadoc i al Rosselló les troballes de ceràmica fenícia d'importació o d'imitació en necròpolis de la zona ens indiquen un comerç fenici anterior a l'arribada dels focs, orientat cap a les comunitats indígenes establertes en els eixos de les principals vies fluvials o terrestres de l'àrea pirenaica, com ara les necròpolis d'Agullana, d'Anglès, de Bellevue (Canet, Perpinyà) o de Grand-Bassin I (Mailhac) entre d'altres, així com en jaciments indígenes de l'interior de la costa que controlen les principals vies de comunicació cap a les reserves locals o atlàntiques de metall ²⁵⁰ tal i com hem apuntat anteriorment.

En aquest sentit, tal com hem vist anteriorment, en el nivell d'ocupació més antic d'Ullastret/Illa d'en Reixac corresponent a la fase IA, del 600 al 575 aC, hi trobem importacions fenícies, especialment àmfores, juntament amb alguna àmfora etrusca i ceràmica a mà de tradició local de Camps d'Urnes. No serà fins la fase següent (IB) quan trobarem les primeres importacions gregues, juntament amb les etrusques i les últimes peces fenícies ²⁵¹. Tal i com apunta G. Camporeale ²⁵², la troballa d'escòries de ferro dins del conjunt tancat del Puig de Sant Andreu fa pensar en els metalls com a mercaderia d'intercanvi, tal i com hem vist confirmar-se pel comerç fenici a l'Empordà. D'altra banda, les troballes d'àmfora fenícia a la Palaiàpolis emporitana ens fan pensar en una mena de *port of trade* (port de comerç) obert tant a les influències i contactes hel·lènics com al món fenici ²⁵³. Però la qüestió de la presència grega a Empúries la tractarem tot seguit.

248 OLIVER; GUSI: 1991, p: 202.

249 AUBET: 1994, p: 289- 293.

250 AUBET: 1993, p: 30- 32. GRACIA: 1995, p: 306.

251 SANMARTÍ: 1982, p: 284- 285.

252 CAMPOREALE: 1991, p: 68.

253 SANMARTÍ: 1982, p: 292.

7. Els grecs al Mediterrani occidental

7.1. La fundació d'Empúries

La fundació de la Palaiàpolis s'ha de veure com un port d'escala en la ruta costanera de Massalia a Tartessos. L'elecció de l'emplaçament just després de creuar el golf de Lleó no és un atzar. Sempre ha estat difícil travessar-lo a causa del mal temps i dels temporals que hi imperen. Aquestes circumstàncies són particularment adverses en la ruta oest-est, en direcció a Marsella, a causa del vent i del corrent general del Mediterrani. El golf de Roses es troba en el seu extrem meridional i constitueix la cala on forçosament arriben tots els vaixells de vela que l'acaben de creuar ²⁵⁴.

Segons E. Sanmartí, l'emplaçament de la Palaiàpolis respon al model foceu d'ocupació del territori, més interessat pel comerç marítim que pel cultiu de cereals. En efecte, els foces busquen indrets fàcilment defensables i proveïts de bons ports. Altres assentaments foces amb característiques físiques semblants a les de Empúries podrien ser Alalia i Agde: punts elevats sobre zones pantanoses prop de la desembocadura d'un riu ²⁵⁵. En aquest sentit, els foces practicaven la *emporìa*, una tècnica comercial basada en el transport i la distribució de productes naturals o manufacturats, propis i aliens. La Palaiàpolis s'ha de interpretar, doncs, com un centre comercial i no com una colònia de poblament ²⁵⁶.

Sobre la primera instal·lació focea a Empúries no en sabem gairebé res. Hem de situar la seva fundació a inicis del segle VI aC, molt probablement de manera contemporània a la fundació de Massalia. Seguint el model foceu d'ocupació del territori, l'elecció del lloc de la Palaiàpolis es deu a la facilitat de defensar l'indret, a la presència d'un riu que serveix de port i de via de penetració cap a l'interior i a la seva condició de refugi després de creuar el golf de Lleó ²⁵⁷. Segons E. Sanmartí, mentre els grecs de la Palaiàpolis comerciaven amb les terres del sud peninsular, tal com veurem tot seguit, ens imaginem que van a anar teixint una xarxa d'aliances amb el poder local que, més tard, els permetrà d'engrandir l'establiment colonial. Els graus de penetració en el rerepaís emporità en aquest primer moment és encara feble ²⁵⁸. En aquest sentit, veiem com les primeres importacions gregues a l'Illa d'en Reixac no apareixen fins al segon moment d'ocupació de l'indret, a partir del 575 aC ²⁵⁹.

Segons J. Ruiz de Arbulo ²⁶⁰, la fundació d'Empúries a principis del segle VI aC canalitzaria els intercanvis entre els indígenes i els pobles colonitzadors. Així, quan les relacions comercials necessiten superar el volum d'intercanvis del comerç silenciós, neix el port de

254 RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 117-118.

255 SANMARTÍ: 1990, p: 390- 391.

256 RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 116.

257 SANMARTÍ: 1990, p: 393-395.

258 SANMARTÍ: 1990: p: 394.

259 MARTÍN: 1991, p: 98.

260 RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 121-127.

comerç garantint una major seguretat i facilitat en l'intercanvi. Empúries marcaria el límit de l'expansió focea a occident i mantindria un contacte estret amb els fenicis d'Eivissa, fet que explicaria la presència d'àmfora fenícia a la Palaiàpolis. Els productes protagonistes de l'intercanvi podrien ser els metalls procedents de les comarques interiors de Catalunya o, fins i tot, vells utensilis de bronze per a ser reciclats tal com sembla indicar el dipòsit de bronzes de Ripoll ²⁶¹.

7.2. Comerç grec i material etrusc al sud de la Península Ibèrica

A inicis del segle VI aC, observem la presència de material d'inportació grec al sud de la Península Ibèrica que fins ara havia estat únicament freqüentada pels fenicis. Aquest material grec correspon a la voluntat focea d'arribar al comerç del metall sud-peninsular. Així, trobem ceràmica grega, especialment de luxe, en diversos punts d'aquesta regió datada a finals del segle VII i a inicis del VI aC.

En l'assentament fenici de Cerro del Villar (Guadalhorce, Málaga) de primera meitat del segle VI aC, trobem una zona central reservada a activitats industrials. Segons M.E. Aubet ²⁶², aquestes activitats coincideixen amb un moment d'auge del comerç interregional i mediterrani, segons mostren tant el nombre elevat de ceràmiques fenícies aparegudes a l'interior de la vall de Guadalhorce com les importacions etrusques i greco-orientals ²⁶³. Aquestes importacions corresponen a l'últim moment d'ocupació fenícia de l'illa cap al 580/560 aC, en què s'observa un abandonament sobtat tot i estar en ple auge de producció ceràmica local. Així mateix, són destacables les importacions gregues de Málaga en la colina de La Alcazaba (sector del teatre romà) i en el sondeig d'urgència de l'antic convent de San Agustín ²⁶⁴ on trobem ceràmica jònia i coríntia així com algun exemplar de ceràmica etrusca (càntars de bucchero nero i fragments d'àmfora) ²⁶⁵, tot plegat datat en la primera meitat del segle VI aC. D'altra banda, a Huelva, també s'ha documentat material grec arcaic acompanyat de ceràmiques etrusques (càntars de bucchero nero i àmfors) amb la mateixa cronologia ²⁶⁶.

Fins aquest moment i segons les excavacions, els fenicis havien tingut l'exclusiva comercial entre Tartessos i l'àmbit mediterrani. Alguns investigadors ²⁶⁷ atribueixen a una crisi econòmica fenícia l'arribada del comerç foceu. Però tal com hem vist anteriorment en el cas de la presència fenícia a Eivissa, a Cerro del Villar i a la costa catalana, i segons afirma M.E. Aubet ²⁶⁸, aquesta crisi és inexistent encara a inicis del segle VI aC. Segons J. Casadevall

261 RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 124-125.

262 AUBET: 1994, p: 276-278.

263 CASADEVALL et alii: 1991, p: 383-389.

264 GRAN-AYMERICH: 1988, p: 201-222.

265 GRAN-AYMERICH: 1988, p: 201-202 i p: 211. RECIO RUIZ: 1990, p: 150-153.

266 FERNÁNDEZ JURADO: 1991, p: 416-422.

267 FERNÁNDEZ JURADO: 1991, p: 422-425. GARCÍA CANO: 1991, p: 669-382.

268 AUBET: 1993, p: 25.

et alii ²⁶⁹, el comerç fenici introduiria en les seves xarxes d'intercanvi productes elaborats en territori no fenici, com ara el material de procedència etrusca i greco-oriental que seguiria la tradicional via del Mediterrani central passant per Sardenya. En aquest sentit, hauriem de destacar el paper de Eivissa com a intermediària entre els assentaments d'Andalusia oriental i el Mediterrani central.

D'altra banda, R. Olmos ²⁷⁰ s'inclina per una comercialització focea dels productes etruscs al sud peninsular. Segons ell, estaríem davant d'uns ports oberts i d'un comerç lliure tal com es caracteritza la pràctica de l'*emporìa* mediterrània. Un ambient com aquest fa que no poguem excloure l'arribada de vaixells etruscs en aquesta àrea tot i que ara per ara és difícil parlar-ne. En aquest sentit, J.M. Blázquez és partidari de creure en l'existència de relacions comercials directes però esporàdiques entre Tartessos i Etrúria, així com en la presència d'artesans etruscs a Tartessos tal com mostren algunes peces de bronze i d'orfebreria localitzades a la zona que presenten una gran influència etrusca ²⁷¹.

8. Les primeres importacions etrusques en el seu context històric

Per a estudiar el material etrusc de principis del segle VI aC de les terres peninsulars, cal doncs distingir dues àrees d'influència: la fenícia, que opera en gairebé tota la costa mediterrània, i la grega, centrada essencialment a l'Empordà. Les importacions etrusques localitzades en la primera àrea són força semblants a les documentades a Cartago i a Sicília. En aquest sentit, cal destacar l'absència d'àmfora etrusca en tota l'àrea d'influència fenícia. Per això, la presència constant d'àmfora fenícia en tota la costa ibèrica, ens fa sospitar una situació semblant a la que hem vist en el Mediterrani central: la producció fenícia de vi cobreix les necessitats de la població i no cal importar-ne cap d'altre. Segons D.W.J. Gill ²⁷², els derelictes documentats mostren com la veritable càrrega d'un vaixell està composta per contenidors (d'oli o de vi) que seran els productes principals de l'intercanvi. Rarament la ceràmica fina o els objectes de luxe són transportats tots sols, sinó que més aviat acompanyen aquest carregament principal, encara que també seran objecte d'intercanvi. És més, sovint, són aquests objectes de gran valor i prestigi els que ajuden als mercaders forans a establir contacte amb la població indígena. En aquest sentit, J. Miró ²⁷³ creu que el bucchero documentat en les nostres terres s'ha d'interpretar com una prima o un regal dirigit a les classes dirigents locals a les quals van dirigits aquests productes forans portats pels mercaders fenicis. Així mateix, el bucchero i els

²⁶⁹ CASADEVALL et alii: 1991, p: 397-398.

²⁷⁰ OLMOS: 1989, p: 435-436.

²⁷¹ BLÁZQUEZ: 1991, p: 597- 600.

²⁷² GILL: 1988, p: 6-7.

²⁷³ MIRÓ: 1989, p: 21-70.

petits objectes de luxe documentats en ambient fenici sud-peninsular estarien destinats també a ser regals per als indígenes ²⁷⁴.

És doncs en el context d'un més important contacte fenici amb les comunitats del País Valencià i de Catalunya i en el de l'apropament d'Eivissa cap a les comunitats fenícies del Mediterrani central a inicis del segle VI aC, que hem d'explicar el material etrusc documentat en les terres de l'Ebre i potser també el del Migdia peninsular. Tot i això, caldria aprofundir encara més en les investigacions sobre l'Eivissa fenícia per confirmar aquest paper geoestratègic que se li atribueix.

La situació a l'Empordà és una mica més complexa. D'una banda, la presència d'àmfora fenícia en jaciments com Ullastret/Illa d'en Reixac i la Palaiàpolis d'Empúries ens mostra un comerç fenici en aquesta àrea des de finals de segle VII aC i ens fa pensar en els mercaders fenicis com a responsables, aquí també, d'algunes importacions etrusques, tal com apuntava M. Gras ja fa uns anys ²⁷⁵. En aquest sentit, recordem la presència d'importacions etrusques en la fase anterior a les primeres importacions gregues ²⁷⁶ i els productes etruscs de la necròpoli del Portitxol, mercaderia poc freqüent al Midi francès i més corrent en l'àrea d'influència fenícia, tal com hem vist.

Però hi ha una sèrie de punts que voldríem destacar. En primer lloc, els focs s'instal·len a Sant Martí d'Empúries i estableixen un port obert al comerç de la zona, ja sigui als indígenes o als fenicis. Hem vist com al sud de França, els agents comercials etruscs transportaven també productes grecs gràcies a les relacions establertes entre les dues comunitats als *emporía* d'Etrúria meridional. En aquest sentit, cal tenir igualment en compte la situació inversa apuntada per M. Cristofani en què els vaixells grecs podrien participar en el tràfic comercial etrusc del Midi francès ²⁷⁷. Per tant, cal considerar tant els vaixells etruscs com els grecs els responsables de l'arribada dels productes d'importació.

La situació del Golf de Roses com a continuació de la ruta comercial del Golf de Lleó fa que molts investigadors es preguntin sobre l'arribada de naus etrusques procedents del sud de la Gàl·lia a les terres empordaneses. Encara que el comerç etrusc al Migdia francès se centri sobretot en la Provença i el Llenguadoc oriental, cada cop són més nombroses les troballes etrusques a l'Empordà, si bé encara som molt lluny dels percentatges documentats al sud de la Gàl·lia. Cal dir que, ara com ara, les importacions etrusques de l'Empordà sempre apareixen associades a material grec (a excepció de la fase IA d'Illa d'en Reixac) tal com confirmen les excavacions recents a la Palaiàpolis emporitana. Tot i això, M.A. Martín és

²⁷⁴ ALVAR: 1988, p: 384.

²⁷⁵ GRAS: 1974, p: 123-139.

²⁷⁶ Àmfores etrusques que podrien aparèixer associades a material fenici a la fase IA d'Ullastret/Illa d'en Reixac, que ja hem mencionat anteriorment (veure l'apartat referent a les importacions de l'Illa d'en Reixac i al comerç fenici a la costa catalana).

²⁷⁷ CRISTOFANI: 1983, p: 47.

partidària de l'arribada de vaixells i de comerciants etruscs a l'Empordà a la primera meitat del segle VI aC al mateix temps que ho feien els grecs foceus ²⁷⁸.

Però, tal i com apunta J. Miró ²⁷⁹, no hem de veure els agents comercials de les diferents ètnies com a blocs antagònics sinó com a grups imbricats, d'acord amb els carregaments mixtos dels vaixells. Per tant no sembla erroni pensar en agents comercials grecs i, en algun cas, també fenicis que transportin productes propis i d'altres procedents dels *emporia* d'Etrúria meridional.

Ara com ara, no podem afirmar que hi hagué un comerç etrusc regular a Empúries al primer quart del segle VI aC, tot i que no es poden negar contactes esporàdics. Efectivament, podríem veure alguns mercaders etruscs com a responsables de la introducció a les nostres terres d'alguns productes forans. En aquest sentit, creim que cal centrar les futures investigacions en la figura d'un agent comercial mediterrani que participa de les diverses corrents comercials que li són favorables, adaptant-se a les diverses ofertes i demandes, segons el país o la regió.

Només les futures excavacions en nivelles arcaics de principis del segle VI aC ens ajudaran a conèixer millor tot aquest comerç del Mediterrani occidental. En aquest sentit, creiem essencial dur a terme excavacions arqueològiques en tota l'àrea empordanesa per a comprovar quina fou la difusió, des d'Empúries, dels productes forans i, en especial, dels etruscs ja que, a excepció d'Ullastret i de La Fonollera, no sembla que n'hàgim detectat enlloc més. No descartem que, en el futur, noves troballes d'importacions etrusques en la mateixa Empúries i en altres i nous punts del nord-est de Catalunya ens mostrin que el contacte amb aquesta ètnia fou més intens del que creiem ara.

²⁷⁸ MARTÍN: 1985, p: 85. MARTÍN: 1987, p: 20.

²⁷⁹ MIRÓ: 1989, p: 21-70.